

Hic est fons veritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum Dei, quo si quis non intraverit, vel a quo si quis exiverit, a spe vitæ ac salutis æternæ alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita et salute: cui nisi caute ac diligenter consulatur, amissa et extincta erit. Sed tamen quia singuli quique cœtus hæreticorum se potissimum Christianos, et suam esse Catholicam Ecclesiam putant, sciendum est illam esse veram, in

qua est confessio et pœnitentia, quæ peccata et vulnera, quibus subjecta est inbecillitas carnis, salubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorem fugere cupiens, majori implicetur errore, dum penetrale veritatis ignorat. Postea plenius et uberius contra omnes mendaciorum sectas proprio separatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam satis de religione vera et sapientia locuti sumus, in proximo libro de justitia disseramus.

VARIORUM NOTÆ.

suos Divinarum Institutionum libros. At Lactantium eos scripsisse, vel dedicasse anno 316, vel circiter, Betuleius aliique contendunt; Tillemontius vero non ante annum 321, ob rationes a se allatas *Histor. eccles.*, tom. vi, pag. 208, quem adire non pigeat. In Oriente septem Divin. Institutionum libros primo prodixisse nonnulli volunt; secundo circa annum 321, aut serius in Occidente; et scriptos antea, a Lactantio recognitos et interpolatos, ac Constantino Magno dedicatos *post tempus quo furebat odiosa crudelitas*. Vide lib. v, cap. 2. Scribo autem *Ariani* cum simplici r, ut solent Græci, siquidem Græcus erat *Arius*; et quomodo ejus scriberetur nomen, Græcis fuit magis notum, quam Latinis. Et sic scriptum reperio in mss. 4 Reg., 1 Sorbon., 1 Colb., Gat., 1 Clar., Em., Cant. et in edit. Cellar. — *Aut Ariani*. Leguntur, teste *Isæo*, in vaticanis et aliis mss. in his Bonon. altero, Taxaq. Pen. auctore Baronio, in novem vaticanis, duobus vaticellanae bibliothecæ; fide Baluzii, in Ultr., Jun., Palat., quatuor biblioth. Reg. Paris. et in sex Colbertinis; in septem Anglicanis, tribus Lips., Goth., Reim. et in Guelferbytanis, quos vidi, et omnibus omnino ante Thomasiu editis. Rationibus in utramque partem perpensis, Baluzius ad principium Notarum auctiorum in lib. de Mort. Pers. pro genuinis habet, cui aliisque summis viris libenter subscribitur. Bus.

Hoc domicilium fidei. Editi habent; *Hoc est etc.* Sed verbum est expuncti, quod eleganter a mss. abest,

neque reperitur in sequenti membro.

Quo si quis non intraverit. Ita omnes mss. et editi, præter 1 Bonon. antiq. et edit Gymnic., Soubron., 2 Paris., Torn., quibus est *quod*.

In qua est confessio et pœnitentia, quæ peccata..... salubriter curat. Dirigantur hæc spicula contra Novatianum, et ejus sectatores, qui in peccatum lapsos ad pœnitentiam non recipiebant, remissionem peccatorum in Ecclesia non reperiri, eique claves aperiendi atque solvendi a Christo datas fuisse negantes: qua de re vide Pacian. epist. 1 ad Sympronianum, S. Augustinum de Agone Christ. cap. 51. Isæus.

Et uberius. Sic emendavimus ex mss. 2 Reg. 900 annor., ex altero Reg. 400 annor. optima nota, duobus Brun., 1 Lips. et Ultr. In aliis mss. et editis, præter Lipsiensem, corrupte legitur *verius*. Quis enim putet tam absurdum fuisse Lactantium, ut in eis, quæ ante proposuit, se non satis vere scripsisse affirmet, in alio scripto *verius* acturus? Cæterum istud *separatum propriumque opus* contra hæreses, seu, ut ait Lactantius, *contra omnes mendaciorum sectas*, si extitit unquam, ad nostram usque ætatem non pervenit. — *Plenius et uberius*. Frequenter veteres has voces jungunt, ut Cicero de Clar. Orat., cap. 55, *Nemo plenior et uberior ad dicendum fuit*. Orat. 2, Philipp. 1: *Quid plenius, quid uberius*. Cæsar 1, B. Civ., c. 55: *Hæc pleniora etiam et uberiora perscribent*. Bus.

ANALYSIS LIBRI QUINTI.

DE JUSTITIA.

Partes hujus libri duæ sunt: prima reddit causas cur hunc scribendi laborem susceperit (Cap. 1, 2, 3, 4); altera doctrinam de justitia legali persequitur, inde usque ad finem.

Causas præsentis scriptionis tum finales, tum impulsivas recitat præmissa petitione, ut prius legant sua, quam judicent Gentiles. Finales has affert: ut revocet errantes ab itinere devio; ut confirmet titubantes in fide; ut delectet conscientiam veritatis professione (Cap. 1).

Impulsivas duas memorat: unam, quod hætenus nemo eleganter de christiana religione scripserit: non Minucius Felix, non Tertullianus, qui minus comptus et multum obscurus fuerit in eloquendo, Cyprianus autem eleganter quidem, sed mystice locutus sit: alteram, quod hæc ipsa doctorum penuria provocarit quosdam, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Inter alios enim, philosophum quemdam calamum strinxisse adversus christianos; quemdam item e numero judicum duos libellos composuisse, quibus falsitatem Scripture arguere conatus sit, tamquam sibi esset tota contraria, Christum etiam magum et Apollonio inferiorem dixerit; quæ omnia (Cap. 5) diluit auctor.

Secunda parte hæc ordine pertractat:

Ideo aureum sæculum sub Saturno fuisse, quia unum Deum tum coluerint mortales (cap. 5).

Sub Jove autem mutatum esse sæculum aureum, quia religionem veram deseruerint (Cap. 9).

Sed nunc per nuncium Dei (Christum) speciem illius auri temporis rediisse, justitiamque, hoc est, Dei unici piam et religiosam culturam reductam (Cap. 7).

Justitiam hanc ideo non omnibus datam, quia virtus cerni non possit, nisi habeat vitia contraria; nec sit perfecta, nisi exerceatur in adversis: deinde quia nihil fuisset pietas, si natura pares omnibus affectus dedisset. Et quia malum non sustulit Deus, ideo aureum sæculum non dici nunc, quamvis hominibus sit missa justitia (Cap. 7).

Ideo homines malos esse et injustos, quia dii colantur: et ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravascere; quod Deus hujus mundi effector derelictus sit: qui si ab omnibus coleretur, vere tum aureum sæculum futurum esset (Cap. 8).

Justitiam, quam veram putant, licet veniat, nullum locum apud Paganos habituram, ut qui justitiam sectatores interficiant, vel veritatis odium, vel quod erunt

bescent coram justis esse nequam; crudeliter occisorum corporibus illudant, ac retorqueant in homines justos convitia sibi congruentia. Quorum nihil cum populo christiano objici possit, vel ex eo intelligere illos posse, se impios, christianos esse pios (Cap. 9).

Ipsam impietatem Gentilibus videri pietatem; quemadmodum Virgilius Æneam pium dixerit, qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemerat: itaque pro merito impietatis suæ gravioribus malis sæpe eos vexari, quorum causam fortunæ adscribant (Cap. 10).

Præterea non posse deorum cultores esse bonos et justos, qui colant eruentum Martem, expulsorem patris sui Jovem, ἄστροργον Saturnum, adulteram deam, furem Mercurium (Cap. 10).

Hinc tantam illorum rabiem, tantam immanitatem esse, ut præcipientes ad occidendum existant, ut gravia tormentorum genera excogitent, ut jura denique impia contra pios condant (Cap. 11).

Porro injustos esse Gentiles, et malitia ac furore plane occæcatos, vel inde patere quod cum christianos necessario, vel sapientes judicent, vel stultos, tamen non vel sapientes imitentur, vel stultos parcant (Cap. 12). Deinde quod non videant a christianis stare sapientiam; quorum per totum orbem idem est Dei cultus, eadem ubique patientia, idem mortis contemptus: quorum numerus in ipsa persecutione augetur: quique laudatam a philosophis constantiam tenent. Postremo, quod evertisse se funditus religionem opinentur, si homines inquinaverint, periude ac lapsis auditus ad Deum interclusus sit, si respiscant. (Cap. 13 et 14).

Philosophos ipsos Justitiam nec invenire, nec defendere potuisse, quia principes justitiæ partes pietatem et æquitatem ignorarent (Cap. 15). Apud solos christianos veram æquabilitatem et fraternitatem conspici (Cap. 16).

Non frustra tamen falli, qui Christianos sapientes stultos putent. Justitiam enim suapte natura speciem quandam stultitiæ habere: id quod Carneades apud Ciceronem doceat, qui Justitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem, alteram naturalem, illam civilem sapientiam quidem esse, justitiam non esse, hanc naturalem justitiam quidem esse, sed non sapientiam docuit. Itaque justum stultum esse, si aut naufragotabulam, aut saucio equum non ademerit, ut ipse animam suam liberet (Cap. 17).

Re autem vera justitiam nullum cum stultitia fœdus habere. Casum a Carneade propositum homini justo nunquam evenire. Neque enim navigare justum, aut quid petere ex aliena terra, cui sua sufficiunt, neque belligerare pacificum: atque ut eveniat ei hujusmodi casus, tantam esse vim justitiæ, ut cum oculos in cœlum sustulerit, a Deo mereatur omnia, a quo inter ipsa bellorum et tempestatum discrimina liberetur. Atque ut non liberetur, moriturum potius ipsum, quam occisurum. Rationem quoque docere non posse, eundem justum esse et stultum, eundem sapientem et injustum: cum stultus quid sit bonum et justum nesciat, justus ab omni peccato se

abstineat. Idem ex definitione stultitiæ clarum esse. Cum enim stultitia sit in factis dictisque per ignorantiam recti bonique erratio, stultum non esse, qui ne sibi quidem parcit, dum ne noceat alteri (Cap. 18).

Causam, cur justus stulti videantur, esse, quod pagani immortalitatem animæ nesciant: item, quantum nefas sit adorare aliud, quam Deum verum. Causam autem, cur Deus justitiam sub persona stultitiæ celatam velit esse; ut mysterium veritatis ac religionis suæ sit arcanum; ut sapientiam mundi vanitatis damnet; ut proposita denique difficultate, angustissimus trames ad immortalitatis præmium sublime perducatur. (Cap. 19).

Inexpiable itaque facinus admittunt persecutores Ecclesiæ, tum quod seipsos jugulent perditissimis dæmonibus serviendo, tum quod nec ab aliis Deum coli patientur.

Falso quoque animarum interfectores prætere, se christianis consulere, se ad bonam mentem illos velle revocare. Neque enim vi et tormentis, sed ratione et hortamentis agere eos debere. Nam: Religionem cogi non posse; christianos paratos esse audire; eosdem docere, probare, ostendere sua dogmata; defendendam esse religionem non occidendo, sed moriendo; non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide. Defendendam esse religionem, sed veram: non eam, in qua nihil aliud videatur, quam ritus ad solos digitos pertinens, qualis sit Paganorum; in qua loco puri pectoris, inepta libatio exigitur; ad quam sine delectu sceleratissimi quique veniunt; et ubi se pie sacrificasse quisque opinatur, si cutem laverit (Cap. 20).

Paganos ipsos deos suos destruere, cogendo invitos ad sacrificium; diffidere enim eos potestati deorum suorum. Postremo nec diis, quibus coacti christiani sacrificant, nec ipsis, quos cogunt, præstare illos aliquid. Non iis quos cogunt, quia non sit beneficium, quod ingeritur recusanti; non diis, quia non est sacrificium, quod exprimitur invito.

Nullius momenti esse exceptionem, quod dicant, puniendos esse qui destruunt religiones: cum Ægyptii, qui turpissimas bestiarum figuras colunt: cum philosophi quidam, qui omnino nullos deos esse aiunt: cum Epicurei, qui providentiam tollunt, vere religionem tollant, et tamen ferantur, imo etiam honorentur (Cap. 21).

Unde pateat, non ideo paganos adversus christianos insanire, quia deos hi non colant, sed quia veritas penes eos sit; adeoque nescire paganos, quid patientur, et a spiritibus contaminatis actos cæco et irrationabili furore perferri (Cap. 22).

Atque hæc quidem Deum permittere: ut patientiam suorum probet: ut eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi non sinat: ut delinquentes plagis ac verberibus emendet: ut Dei populus augeatur, crudelitate impiorum et fidelium constantia ob hominum oculos posita. Non tamen persecutores impune laturos: sed graves Deo pœnas daturos, quod indignationis adversus christianos fuerunt ministri (Cap. 23 et 24). SCULTETUS.

LIBER QUINTUS. DE JUSTITIA.

CAPUT PRIMUM.

De non damnandis reis, inaudita causa; unde Litteras sacras contempserint philosophi; de primis assertoribus religionis christianæ.

VARIORUM NOTÆ.

Constantine imperator Maxime. Tria hæc verba absent a mss. 1 Bonon. antiq., 1 Reg., Pal., 1 Lips.

Non est apud me dubium, Constantine Imperator Maxime, quin hoc opus nostrum, quo singularis ille

et edit. Is.; extant autem in cæteris tum scriptis, tum editis. Hoc primum caput est veluti præfatio totius

rerum conditor et hujus immensi rector asseritur, si quis attigerit ex istis inepte religiosis (ut sunt nimia superstitione impatientes), insectetur etiam maledictis, et vix lecto fortasse principio, affligat, projiciat, excreetur; seque inexpiabili scelere contaminari atque astringi potest, si hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, si fieri potest, humanitatis jure postulamus, ut non prius damnet, quam universa cognoverit. Nam si sacrilegis, et proditoribus, et veneficis potestas defendendi sui datur, nec prædarnari quemquam incognita causa licet: non injuste petere videmur, ut si quis erit ille qui incidit in hæc, si leget, perlegat, si audiet, sententiam differat in extremum. Sed novi hominum pertinaciam: nunquam impetrabimus. Timent enim ne a nobis revicti, manus dare aliquando, clamante ipsa veritate cogantur. Obstrepunt igitur, et intercedunt ne audiant; et oculos suos opprimunt, ne lumen videant, quod of-

ferimus. Quo plane ipsi diffidentiam suæ perditæ rationis ostendunt, cum neque cognoscere; neque congrederi audent, quia sciunt se facile superari. Et idcirco disceptatione sublata,

Pellitur e medio sapientia, vi geritur res, ut ait Ennius; et quia student damnare tamquam nocentes, quos utique sciunt innocentes, constare de ipsa innocentia nolunt. Quasi vero major iniquitas sit, probatam innocentiam damnasse, quam inauditam. Sed, ut dixi, verentur, ne si audierint, damnare non possint.

Et ideo cultores Dei summi, hoc est justos homines torquent, interficiunt, exterminant; nec causas odiorum reddere ipsi possunt, qui tam vehementer oderunt: quia ipsi errant, irascuntur iis qui veram viam sequuntur, et cum corrigere se possint, errores suos insuper crudelibus factis coacervant, innocentium cruore maculantur, et dicatas Deo mentes evi-

VARIORUM NOTÆ.

libri, in quo queritur de christiani nominis persecutoribus, quod indicta causa supplicium de innoxiiis christianis sumere pergant. Idem prorsus est argumentum cum Apologetico Tertulliani.

Immensi rector. 1 Goth. a secunda manu, et 6 edit. ferunt, *immensi operis rector*, 1 Colbert. rec. et 1 Brun., *universi rector*. Lactant, lib. II, cap. 5, *universi artifex*; et cap. 17, *rector universi*.

Impatientes. Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, prave *impatientes*; hinc Heuman. *impotentes* rescribit. At mss. Guelf., Lips., Goth., Reimm., Ven. 1495, 97, Parrh., Paris.; reliqui, *impatientes*, quod servo ob sequentia, *legat patienter aut audiat*. Bux.

Humanitatis jure. Id est, *jure gentium*, aut etiam naturæ.

Ut non prius damnet. Aperte in his sequentibus Tertullianum sequitur in Apolog. cap. 1: *Unum gestit (veritas) interdum, ne ignorata damnetur*. Item Minuc. Fel., cap. 27, lin.: *Ut ante nos incipient homines odisse, quam nosse; ne cogitatis aut imitari possint aut damnare non possint*. His similia dat Lindenbr. ad Ammiani. I. xv, c. 7, pag. 99: *Nec visum hominem nec auditum damnare nefas ultimum, etc.* Bux.

Cognoverit. Nam si christianum esse tunc causa capitalis erat, jure gentium requirebatur plenissima causa: cognitio, ut jureconsulti tradunt.

Nam si sacrilegis, etc. Aristides altera in Platonem orat. laudat illud, *Νόταρον μὲν, ἄκουσον δὲ*. Lex fuit Lycurgi *περὶ ἀσπίτων*, ut eam vocat Sext. Empiric. III, quæ de indemnatis supplicium sumi vetabat, ait Val. Max. VII, cap. 5, 12. Vide etiam Ambros. epistol. 28; Salvian., lib. VIII; Augustin. epist. 50 et 572. GROTIUS. — Tacitus II Annal.: *Nec enim prohibendus reus, quominus cuncta proferat, quibus innocentia ejus sublevari possit*. In Senecæ Apolog.: *Dic mihi, etc., quare quemquam ex his quos quasque occidisti, antequam de causa cognosceres, antequam audires damnasti*.

Ut si quis erit ille, qui. Apparet in reliquis imitatio Ciceronis ex Actione 4 in Verr., c. 18: *Si quis erit, qui... desideret, audiet*. Non male ed. Paris. 1515, in Lactantio verba (*si quis erit*) parenthesi includit, qua ratione reliqua bene fluunt. Bux.

Manus dare aliquando. Id est victos se agnoscere. Quibusdam manus dare idem est ac consentire; sic Virgilius lib. XI Æneid. Servius, *manus dedisset, consensisset*. In Clementis recognit. lib. II, Rufino interprete. Seneca Nat. quæst. lib. II, cap. 58: *Putate tibi manus dare et fateri, hoc quoque fato esse comprehensum*: et Lucretius libro II:

Si tibi vera videntur,

Dede manus.

ELMENDORST.

Obstrepunt. Cap. 4: *Obstrepere proprie est stre-*

pitu facto turbare et impedire. Vid. Dukerum ad Flor. lib. II, c. 19, p. 469. Apte Curtius, lib. VI, c. 9: *Fremitus undique indignantium... obstrepebat*. Add., Pitsc. ad Curt. lib. VII, cap. 7.

Intercedunt. Mss. 3, Reg. rec., 4 Colbert., Brun. et edit. Paris. 1525, atque Graph., *intercidunt*.

Et oculos suos opprimunt. Minutius, *ignorare ingentem se oculis claritatem caelestem vocat*. Vide Paulum II Cor. IV, v. 4. — *Oculos suos opprimunt*. Heumanus scribit, *oculos suos compriment*. Non opus a consensu omnium librorum abire, et elegantem vocem cum notiori commutare. Ita præverunt alii; Valer. Max. I. II, c. 6: *Filiarum manus ad supremum opprimendorum oculorum officium advocavit*, ubi consule Vorstium. Pari modo dicunt Latini, *os, ora, fauces opprimere*. Notum illud Terentii, *os opprime*. Ovid., liv. III, Metam. 5, seqq.:

..... Voluit Deus ora loquentis

Opprimere.....

Bux.

Quo plane ipsi diffidentiam, etc. Mss. 2 Reg. rec. et 1 Lips. Quod. In 1, Reg. et 3, Lips. est *diffidentia*. — *Quo plane ipsi diffidentiam... ostendunt*. Revocavi lectionem omnium editionum ante Cellarium ex Goth. et Reimm. conformem nostri stylo I. VI, c. 19. *Quo plane ostendunt*. Cellarii lectio, *quod diffidentia ostendunt*, minus planum et commodum sensum habet. Bux.

Audent. Heuman. legit *audent*.

Medio. Hic versus ex Ennio lib. VIII, Annal. De quo vide A. Gellium lib. XX, cap. 9. Vide etiam Ciceronem in Orat. pro Murena num. 50.

Constare de ipsa innocentia. Heuman. de ipsorum innocentia legit. Nilil mutandum. Iterum, Epit. c. 52: *Incognita causa tamquam nocentissimos damnant, qui constare de ipsa innocentia noluerunt*. Phrasis est Quintiliani I. 7: *Instit. 2 ed. Burm., p. 601: Si prius de innocentia nostra constiterit*. Bux.

Corrigere se non possint. Ita solus Goth.; at reliqui scripti omnes et editi, *corrigere se possint*, sine particula negandi. Infra dicit: *Quoniam ipsi salutis suæ repugnant*. Bux.

Coacervant. Sic legunt mss. et impressi. In Bonon. legitur *coacervant*, pro *coacervant*, b, pro vposito. Hæc codice antiquo fretus Thomasius putat legendum esse *coacervant*, quasi dicas *aggravant*: quam loquendi formulam valde latinam, ac sensum optimum putat idem Thomasius. — *Coacervant.* *Coacervant*, inquit Thomasius, legendum est ex antiquo codice; nam verba ipsa *acerbare* et *exacerbare* sunt valde latina: sensus vero ipse est optimus, ut dicat eos non contentos esse, quod suos errores sequantur, nisi eos crudelitate sua acerbiores faciant. Quod si legas, *errores coacervant*, nulla est apta sententia, et apparet

ceratis corporibus extorquent. Cum talibus nunc A
congregari et disputare contendimus, hos ad veritatem
ab inepta persuasione traducere, qui sanguinem faci-
lius hauserint, quam verba justorum: Quid igitur?
Operamne perdemus? Minime. Nam si lucrari hos a
morte, ad quam concitatissime tendunt, non potue-
rimus; si ab illo itinere devio ad vitam lucemque re-
vocare, quoniam ipsi salutis suae repugnant: nostros
tamen confirmabimus, quorum non est stabilis, ac
solidis radicibus fundata et fixa sententia. Nutant
enim plurimum, ac maxime qui litterarum aliquid at-
tingerunt. Nam et in hoc philosophi, et oratores, et poe-
tae sunt, perniciosi quod incautos animos facile irretire pos-
sunt suavitate sermonis, et carminum dulci modulatione
currentium. Mella sunt haec venenum tegentia. Ob eam-
que causam volui sapientiam cum Religione conjugere, B
ne quid studiosis inanis illa doctrina possit officere; ut
jam scientia litterarum non modo nihil noceat Reli-
gioni atque justitiae, sed etiam prosit quamplurimum,
si is, qui eas didicerit, sit in virtutibus instructor,
et in veritate sapientior.

Præterea, etiamsi nulli alii, nobis certe proderit:
delectabit se conscientia, gaudebitque mens in veri-
tatis se luce versari; quod est animae pabulum, in-
credibili quadam jucunditate perfusum. Verum non
est desperandum. Fortasse

VARIORUM NOTÆ.

manifeste hoc ex illo, b in v mutato, factum esse.
Exemplis multis ad Epitom. cap. 2 ex ms. Taurin.
ostendo, antiquissimos codd. saepe b pro v ponere:
unde causa hic cadit Thomasius; et *coacervant*, id
est, concumulant, legendum. Et quis ex antiquis dixit,
coacervare? Pari vero jure *errores crudelibus factis*
coacervant dici potest, quo Cicero pro Rosc. Amer.
c. 11: *Hæc (maleficia) aliis nefariis cumulant atque*
adaugent. BUN.

Evisceratis corporibus. Quintil. declam. 12 extr.:
(Sol) ad *eviscerata corpora illuxit.* Cicero, in Tusc.
disput. c. 9: *Miserandum adspice Evisceratum cor-
pus lacerati patris.* BUN.

Ab illo itinere devio. Ed. Sublac. habet *de morte.*
Attigerunt. Sic lego cum editis et mss. præter 3 rec.
et 5 excusos, quibus est *attigerunt.*

Poetae perniciosi sunt. Quam perniciosi fuere reli-
gioni fictionibus suis! Hæc causa fuit, cur Plato eos
ex sua republica expulerit, in *πολιτ.* 1, et in libris de
Legibus. Imo Pythagoras Homerum apud inferos tor-
queri dicebat, ideo quod istas fabulas de diis invenerit,
et poemati suo intexerit. Monet etiam Arist. lib. D
viii *πολιτ.*, in puerorum institutione magnam esse
adhibendam curam quoad fabularum narrationem.

RITTERHESIIUS.

Mella sunt hæc venenum tegentia. Hæc habentur in
decem editis, et in antiquissimo 900 annorum ms.
Reg., in 1 al. item Regio, Goth., Marm., nisi quod in
4 antiq. Reg. est *venena*; in 3 aliis, *agentia*. Absunt
autem ab uno Bonon. antiq., Cauc., 8 Reg., 6 Col-
bert., 2 Sorbon. ac 16 aliis, et a 9 editis. *Mella sunt*,
id ab Horatio poemata melliflua dulcedine fluentia. Sic
mellitus gladius, et lethale mulsum, proverbium est.

Non modo nihil noceat... sed... prosit. Lips. tertius,
non modo noceat religioni atque justitiæ, sed etiam; ut
non modo, pro non modo non, ut hinc inde et ad l. de
Opif., cap. 19, in not. monui. Sed præfero hic reli-
quorum, non modo nihil, quod et ipsum elegans, ut
l. vi, c. 20: Quia non modo... nihil conferunt, sed
etiam nocent plurimum: in quibus expressit Ciceron-
em l. ii, de Nat. deor., c. 56: Non modo nihil no-

Non canimus surdis.

Nec enim in tam malo statu res est, ut desint sanæ
mentes, quibus et veritas placeat, et monstratum sibi
rectum iter et videant, et sequantur. Circumlinatur
modo poculum cælesti melle sapientiæ, ut possint ab
imprudentibus amara remedia sine offensione potari;
dum illiciens prima dulcedo acerbitatem saporis as-
peri, sub prætextu suavitatis occultat. Nam hæc in
primis causa est, cur apud sapientes, et doctos, et
principes hujus sæculi Scriptura sancta fide careat,
quod Prophetæ communi ac simplici sermone, ut ad
populum, sunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis,
qui nihil audire, vel legere, nisi expoliturum ac diser-
tum volunt; nec quidquam hæere animis eorum po-
test, nisi quod aures blandiori sono mulcet. Illa vero,
quæ sordida videntur, anilia, inepta, vulgaria exis-
timantur. Adeo nihil verum putant, nisi quod auditu
suave est; nihil credibile, nisi quod potest incutere
voluptatem: nemo rem veritate ponderat, sed or-
nato. Non credunt ergo divinis, quia fucis carent; sed
ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia sunt et
ipsi, aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam
ut plane sint eloquentes, perraro contingit; ejus
rei causa in aperto est. Eloquentia enim sæculo ser-
vit; populo se jactare, et in rebus malis placere ges-
tit: si quidem veritatem sapius expugnare conatur,

cent terris, sed prosunt. BUN.

Sit in virtutibus instructor. Præpositionem in addidi
ex 2 Bonon., 5 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 6
Colb., Tax., 2 Clarom. et 3 editis.

Animæ pabulum. Lib. 1, cap. 1: *Nullus suavior*
animo cibus est, quam cognitio veritatis. Lib. iii, cap. 5:
Sic animæ sapientia alimentum est. Cicero lib. v, de
Fin. cap. 19: *Animi cultus ille erat ei quasi quidam*
humilitatis cibus. BUN.

Non canimus, etc. Proverbium ex Virg. Eclog. x.

Nec enim in tam malo statu res est. In mss. 2 Bo-
non. est: *Non enim.* Nonnulli editi cum mss. 2 Reg.
veterrimis, Marm., Goth. habent: *Nec enim plus im-*
puris spiritibus, quam sancto licet. Inutile additamen-
tum. In quibusdam est *iniquis, pro impuris.* Ita opi-
natur Thomasius.

Circumlinatur. Alludit ad Lucret. sententiam 1, 50,
qui de nutribus ait, quod aras pocula circum-
tingunt melis dulci flavoque liquore, ut puerorum ætas
improvida ludificetur, deceptaque non capiatur. Ri-
vetus.

Cælesti melle sapientiæ. Mss. 12 rec. et 9 excusi,
cælestis.

Hæere animis. Mss. 6 et 8 impressi, *inhæere.* —
Hæere animis. Angl., Lips., Goth., Reimm., Ven.,
1472, utraque 78, Parrh., Paris., Junt., Ald., Crat.,
Gynn. reliqui, *inhæere animis,* ut l. vi, cap. 20. At
Rast., Ven. 1495, 97, *hæere.* BUN.

Sono mulcet. Hæc lectio manuscriptorum est, *per-*
mulcet editorum. Reg. Put. et ed. Rom. 1474, *mul-*
cent, mendose.

Adeo. Mss. Tornes., Em. et 4 excusi, *Ideo.*

Incutere voluptatem. Singularis hic est Ven. prima
1478 legendo, *inducere voluptatem.* Reliqui mei, *incu-*
tere. Nam in re etiam blanda et suavi usurpatur hoc
verbum, Lucret. 1, 20.

Omnibus incutiens blandum per pectora amorem.

Sic Tertull. adv. Marcion. l. iii, c. 20. *Risum mihi*
incenties. BUN.

Plane sint eloquentes. Mss. 14 rec. et 6 edit., *plene,*

ut vim suam monstret; opes expetit, honores concupiscit, summum denique gradum dignitatis exposcit. Ergo hæc quasi humilia despicit, acarna tanquam contraria sibi fugit; quippe quæ publico gaudeat, et multitudinem celebritatemque desideret. Eo fit, ut sapientia et veritas idoneis præconibus indigeat. Et si qui forte litteratorum se ad eam contulerunt, defensionem ejus non suffecerunt.

Ex iis, qui mihi noti sunt, Minucius Felix non ignobilis inter caudicos locifuit. Hujus liber, cui Octavio titulus est, declarat, quam idoneus veritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus; sed in eloquendo parum facilis, et minus compius, et multum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis invenit. Unus igitur præcipuus, et clarus extitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriae professione quæsierat, et admodum multa conscripsit in suo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioso, suavi, et (quæ sermonis maxima est virtus) aperto, ut discernere nequeas, utrumne ornatior in eloquendo, an felicior in explicando, an potentior in persuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba

VARIORUM NOTÆ.

Veritas idoneis præconibus indigeat. Mss. Tornes. et 1 Colbert. rec. præconis.

Minucius Felix. Eleganter ejus christianæ religionis apologiam sub titulo *Octavio* habemus. Vixit anno æræ christianæ 235, quo tempore vivebat et Tertullianus. Jam hujus facta est mentio supra lib. 1, cap. 11, post medium.

Tertullianus. Satis notus scriptis editis. Omni genere doctrinæ fuit refertus. Ejus opera græcæ ab ipso scripta extant in Regia Hispaniarum Scorialensi Bibliotheca, ut a Rege Catholico Philippo V didicerat Marchio de Santa Cruz de Marzenado, vir usquequaque, et probitate, et scientia ornatus. Mirum est hæc in utraque lingua hucusque non fuisse edita. Tertullianum vero tanti faciebat S. Cyprianus, ut nullum prætermitteret diem sine ejus lectione; atque teste S. Hieronymo, solitus erat dicere sanctus episcopus: « Da mihi magistrum, » Tertullianum significans. De hoc infra capite 4 aliquid adhuc dicetur.

Quoniam et magnam. mss. 1 Reg. rec. et Brun., maximam: pro quoniam, legitur qui in tribus rec. et 6 editis.

Quæsierat. Pro acquisierat; simplex pro composito passim apud Lactantium. Vide lib. de Mortibus persecutorum.

An felicior. Sic mss. antiquissimi 1 Bon., 2 Reg., 1 al. item Reg. rec. sed bonæ notæ, 1 Colb., Rohan., Ultr., Brun. At recentiores, etiam Sangerman., cum impressis habent *facilior*: utraque lectio bona; mox enim præcessit *ingenio facili*, etc.

Coprianum. Quasi dicas Stercorarium, aut, si mavis, Scurram, aut fæda et vilia loquentem. mss. Vict. et 1 Colb. *Ciprianum*, male ad Lactantii mentem; nec melius manuscripti rec. 1 Reg., Tornes. et 1 Colb. *Caprianum*. Cavillum est ex allusione *κοπρία*, *stercus*. Scurræ copriæ dicebantur. GALL. — Rhetores, sycophantæ, rabulæ, scurræ, et hujuscemodi multitudo eorum, qui magna ac multa promittunt ac minantur, miraque de se prædicant, *κοπρολόγοι* et *κοπρία* vulgo appellati. *Copriæ*, *ἢ κοπρία*, apud Sueton. in Tiberio cap. 61, scurræ sunt, qui ridiculi gratia vana ac multa de se jactabant, et pollicebantur: unde et verbum *incopriare*, pro, circulatorum agere, et fumos vendere, quod et fumare dicebant, ut Græci

A sacramentum ignorantibus non potest, quoniam mystica sunt, quæ locutus est, et ad id præparata, ut a solis fidelibus audiantur. Denique a doctis hujus sæculi, quibus forte scripta ejus innotuerunt, derideri solet. Audivi ego quemdam hominem sane disertum, qui eum immutata una littera Coprianum vocaret; quasi qui elegans ingenium, et melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contulisset. Quod si accidit hoc ei, cujus eloquentia non insuavis est, quid tandem putemus eis accidere, quorum sermo jejunos est et ingratus; qui neque vim persuadendi, neque subtilitatem argumentandi, neque ullam prorsus acerbilitatem ad revincendum habere potuerunt?

CAPUT II.

Quantum a temerariis hominibus impugnata fuit veritas christiana.

Ergo quia defuerunt apud nos idonei peritique doctores, qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent, qui causam omnem veritatis ornate copioseque defenderent: provocavit quosdam hæc ipsa penuria, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequicquam laceraverunt. Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, conti-

κοπιζέειν. Glossæ Isidori: *Scurra, qui incopriat*; in aliis glossis: *Scurra qui sumat*. Idem Isid.: *Circulator, qui sumat*: sic nugatores, mendaces et vaniloquos, coprias vocabant. Ita *Cyprianum* olim Gentiles quidam *Coprianum*, una littera mutata, appellaverunt, quod aniles (ut ipsi volebant) fabulas, et multa mendacia scriptis suis inseruissent. SALMASIUS. — Vide etiam Casaubonum ad Suetonium in Tiberio, et Lipsium Electorum lib. II, cap. 17. De S. Cypriano ait Hieronymus, superfluum esse hujus librorum catalogum contexere, cum sole clariora sint ejus opera. Ejus laudes non Latini modo, verum etiam Græci cecinerunt, ut Nazianzenus. De Cypriani eloquentia lege Prudentium, S. Augustin. lib. IV, de Doctrina christiana, et Hieronymum in epistola ad Paulinum.

Qui. Sic ms. Cantab. et quatuor editi: multi alii, quod.

Contulisset. Post hoc verbum, sequentem hanc orationem in ms. Bon. antiq. invenisse se testatur *Isæus*: *Unde apparet, disertissimo et doctissimo viro, quantum ad sacrilegos attinet refellendos, non facultatem a dicendi, sed consilium defuisse, in eo præcipue quod Demetrianum veritatis expertem, non ratione prudentiæ mundanæ, qua uti in principio debuit, sed auctoritate cælestium præceptorum, quorum ille se hostem fatebatur, astrinxit.*

Apud nos. Sic reposui ex edit. Tornes. et Soubron. ac mss. omnibus, præter 1 Reg. rec. in quo, sicut in vulgatis, est *nostros*.

Laceraverunt. Suavius nobis exhibent 2 vet. edit. Rom. et omnes ferme mss. quam cæteri vulgati et 5 rec. mss., *laceraverunt*. Hoc ultimum erratum est juxta linguam latinam.

Oratorias litteras, etc. Nicomediæ videlicet. Docuit ibi Oratoriam, ut etiam Hieronymus in ejus vita retulit, Latinam in Græcia, fortassis quia tum quoque temporis romani suam linguam per orbem romanum propagatam voluerunt: sed fortassis frustra; destituebatur enim auditoribus. Bithynia, Asiæ minoris provincia, e regione Constantinopoleos, ad Pontum Euxinum. Hanc populo romano rex Nicomedes testamento reliquerat. Natolia hodie hæc provincia vocatur.

^a In MS. est *discendi*. Hanc orationem non habent nec Rohan., nec Sangerm. nec etiam alii.

gissetque ut eodem tempore Dei templum everteretur : duo extiterunt ibidem, qui jacenti atque abjectæ veritati, nescio utrum superbius, an importunius insultarent; quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur : verum ita vitiosus, ut continentia magister, non minus avaritia, quam libidinibus arderet, in victu tam sumptuosus, ut in schola virtutis assertor, parcimonie paupertatisque laudator, in palatio pejus cœnaret, quam domi. Tamen vitia sua capillis et pallio, et (quod maximum est velamentum) divitiis prætegebat; quas ut egeret, ad amicitias iudicum miro ambitu penetrabat, eosque sibi repente auctoritate falsi nominis obligabat; non modo ut eorum sententias venderet, verum etiam ut confines suos, quos sedibus agrisque pellebat, a suo repente hac potentia retardaret. Hic vero, qui suas

A dibus illi, ne simplicitas eorum prædæ ac pabulo sit hominibus astutis.

Itaque se suscepisse hoc munus philosophia dignum, ut præferret non videntibus lumen sapientiæ, non modo ut susceptis deorum cultibus resanescant, sed etiam ut, pertinaci obstinatione deposita, corporis cruciamenta devitent, neu sævas membrorum lacerationes frustra perpeti velint. Ut autem appareret cujus rei gratia opus illud elaborasset, effusus est in principum laudes; quorum pietas et providentia (ut quidem ipse dicebat) cum in cæteris rebus, tum præcipue in defendendis deorum religionibus claruisset: consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia et anili superstitione, universi homines legitimis sacris vacarent, ac propitios sibi deos experirentur. Ubi autem religionis ejus, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem, ineptus, vanus, ridiculus apparuit; quia gravis ille consultor utilitatis alienæ, non modo quid oppugnaret, sed etiam quid loqueretur nesciebat. Nam si qui nostrorum affuerunt, quamvis temporis gratia conticerent, animo tamen derisere, utpote cum viderent hominem profitentem se illuminaturum alios, cum ipse cæcus esset; reducturum alios ab errore, cum ipse ignoreret ubi pedes suos poneret; eruditurum alios ad veritatem, cujus ille ne scintillam quidem unam vi-

VARIORUM NOTÆ.

Dei templum. Hic innuere videtur Lactantius Diocletianam persecutionem anno 302, quo circiter tempore Nicomediam a Diocletiano Lactantius accitus fuit, ut oratoriam artem doceret, teste Hieronymo. De hujus templi instauratione agit Lactantius initio libri de Mort. persecutorum, his verbis: *Profligata nuper Ecclesia rursus exurgit, et majore gloria templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur.*

Quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur, etc. Mirum cur nomina suppresserit. Hinc pendere quam parum odiosus esset in hostes, quorum nominibus parcat. Nec opus est curiosa inquisitione in re, quam auctor noster celatam voluit. *EX BETUL.* — Hunc tamen existimant fuisse Maximum philosophum, quem Nicomediæ audierat Julianus dictus Apostata. Iste philosophus Ephesius erat, qui veluti artes magicas exercens interfectus est. Hic ab aliis, non Maximus, sed Porphyrius a Lactantio indigitari creditur. Porphyrius enim, juxta Suidam, ab Aureliani tempore ad Diocletianum usque vixit: at nemo nescit quanta fureret in Christianos crudelitate. Verum probat Holstenius in Vitæ Porphyrii cap. 3, ac ultimo, hunc philosophum non fuisse Porphyrium. Idem Bælius in suo Dictionario historico, verbo *Hierocles.*

Vitia sua capillis, etc. Mos erat philosophis barbam alere, quam ideo sapientem poeta vocavit: *Horat. II, Serm. 5.*

Tempore quo me
Solatus jussit sapientem pascere barbam.

Hinc philosophi sæpe barbati magistri dicebantur. Hinc Persius Satyr. 4 :

Barbatum hæc crede magistrum
Dicere, sorbito tollit quem dira cicuta.

Barbam alebant eo quod aliquam sibi majestatem ea conciliari arbitrantur. Diogenes rogatus cur tam magnam nutriret barbam: *Ut eam videns, inquit, et*

C *tangens, virum me esse meminerim.* Unde et homines sanctitatem barba affectabant, quemadmodum hic philosophus de quo Lact. hoc loco. Vide eundem Lact., de Ira Dei, cap. 22.

Quos sedibus agrisque pellebat. In mss. 5 rec. et editis 7 est *adibus*, ommissa prima littera, quæ eadem est ultima prioris vocabuli, fortasse per incuriam librarii.

Resanescant. Sic Lactantius lib. IV, cap. 20, initio, *resanaret*; et infra hujusce lib. V, cap. 22, in fine, *resanati*. Quæ verba vix apud ullos auctores latinos reperies.

Neu sævas. Mss. 9 rec., et 6 typis excusi, *nec*.

In cæteris rebus. Mss. octo et editi addunt *humanis*, quod respuunt multi potiores et antiquiores scripti et ed. Rom. 1474.

Humanis. Hæc vox abest a pluribus mss.

Et anili superstitione. Proprium epithetum, pro extrema superstitione, quia muliebris sexus est ad superstitionem propensior; unde mulieres *τὰς δεισιδαιμονίας ἀρχηγούς* dicebat Strabo, lib. VII. Sane ad sexus infirmitatem et levitatem, ætatis quoque imbecillitas accedit. *HERALDUS.*

Vanus. Mss. 1 Colb. a prima manu, Cotton. et 1 Clarom. *varius.*

Conticerent. Ita mss. Anglican. et 11 alii, atque meliores editiones, annor. 1476 et 1497, atque Tornes. et Soubr., *coniverent*, in quibusdam aliis. ms. 1 Reg. rec. *coniberent*; 1 Lips., 1 Colb. *cohiberent*; Ultr., 1 Brun., *cohiberentur*; 1 Colb., *coniverent*; 4 mss. et totidem editi *conticescerent*; 1 Bon. rec. *conticesceret*; 1 Reg. antiq., *congrueret*; 1 Bon. antiq., *Nam si quis nostrorum affuisset.... coniveret.... derideret.*

Eruditurum alios ad veritatem. Eadem locutione utitur Lactant. lib. III, c. 11, et c. 27; lib. V, cap. 2 et 11; lib. VI, cap. 2; lib. VII, c. 14; lib. de Ira Dei, cap. 25.

disset aliquando, quippe cum sapientiæ professor, A profligare sapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus, quo furebat odiosa crudelitas. O philosophum adulatorem, ac tempori servientem! Verum hic pro sua vanitate contemptus est; qui et gratiam, quam speravit, non est adeptus, et gloria quam captavit, in culpam reprehensionemque conversa est.

Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tum e numero judicum, et qui auctor in primis faciendæ persecutionis fuit: quo scelere non contentus, etiam scriptis eos, quos afflixerat, insecutus est. Composuit enim libellos duos, non contra Christianos, ne inimicè insectari videretur, sed ad Christianos, ut humane ac benigne consulere putaretur. in quibus ita falsitatem Scripturæ sacræ arguere conatus est, tanquam sibi esset tota contraria; nam quædam capita, quæ repugnare sibi videbantur, exposuit, adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse videatur. Quod si fuit, quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere? qui religionis cui fuerat assensus, et fidei cujus nomen induerat et sacramenti quod acceperat, proditor factus est? nisi forte casu in manus ejus

divinæ litteræ inciderunt. Quæ igitur temeritas erat id audere dissolvere, quod illi nemo interpretatus est? Bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abest a divinis litteris repugnantia, quantum ille abfuit a fide et veritate: præcipue tamen Paulum Petrumque laceravit, cæterosque discipulos, tanquam fallaciæ seminatores, quos eisdem tamen rudes et indoctos fuisse testatus est; nam quosdam eorum piscatorio artificio fecisse quæstum: quasi ægre ferret, quod illam rem non Aristophanes aliquis aut Aristarchus commentatus sit.

CAPUT III.

De Veritate christianæ doctrinæ, et adversariorum vanitate; atque Christum non fuisse magum.

Abfuit ergo ab his fingendi voluntas et astutia, quoniam rudes fuerunt. Aut quis possit indoctus apta inter se et cohærentia fingere, cum philosophorum doctissimi Plato, et Aristoteles, et Epicurus, et Zeno, ipsi sibi repugnantia et contraria dixerint? Hæc est enim mendaciorum natura, ut cohærerere non possint. Illorum autem traditio, quia vera est, quadrat undique, ac sibi tota consentit; et ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est. Non enim quæstus et

VARIORUM NOTÆ.

Quo furebat odiosa crudelitas. Intelligit tempus persecutionum sub imperatoribus. Hinc colligi potest Lactantium post hæc tempora scripsisse.

Pro sua vanitate. Sic ms. Goth. et edit. 1475 et C Gynic. aliæ inanitate.

Alius eandem materiam scripsit. Pro de eadem materia Lactantius noster non semel quarto casu gaudet pro sexto.

Mordacius. Singularis hic est Veneta 1471 legens, moderatius. Conf. infra: *Ut humane ac benigne consuluisset putaretur.* Bux.

Alius eandem materiam mordacius scripsit. Fuit iste Hierocles, quem libros suos, quos contra Christianos scripsit; *φιλανθρωπίας*, id est amatoris veritatis titulo prænotasse scribit Eusebius, qui et illos egregio refutavit commentario. ISÆUS. — Hierocles eodem tempore vixit quo Lactantius, scilicet initio quarti post Christum natum sæculi. Hierocles propter animum in Christianis persevendis ita Diocletiano placuit, ut putent eruditi quidam, ex iudice Nicomediensi, præfectum factum fuisse Alexandrinum; de quo vide librum de Mortib. persecut., c. 16. Epiphanius de ejus sævitia agit hæresi 68, atque ob id male audiebat Hierocles.

Qui erat tum e numero judicum. Exercebat enim eo tempore præfecturam Augustalem Alexandriæ, ut tradit Epiphanius, Hæres. 68. ISÆUS.

Demosthenes. Antonomasia, pro summo oratore: sicut pauto post Aristophanes pro vano poeta, et Aristarchus pro homine valde litterato, qui eruditionis alienæ censor et *ὀβελίζων* proverbio celebratur. Quid quod etiam Aristophanis lucerna, propter summam diligentiam, in proverbium abiit. Intelligit ergo Lactantius litteratos quidem homines, sed profanos, et ad capiendæ Dei mysteria parum idoneos. BETULEUS.

Assensus. Sic est emendandum, juxta mss. Rottmannum, et Sangermanensæ. non vero, ut correxerat Joan. Bapt. le Brun, qui legebat *accensus*. Hic Lactantius indicat Hierocleis suscepisse fidem, quam postea ejuraverat, quod recte exprimitur per verbum *assensus*, religioni scilicet. At minus pro-

prie diceretur *accensus fidei*. 'Atque' optime dicitur *assentiri religioni aut fidei*. En tamen qualis est nota J. Bapt. le Brun, quam merito improbamus. — 'Sic *accensus* emendavi ex quamplurimis mss. inter quos sunt vetustissimi duo Regii, et Cauc. In 7 rec. et 15. vulgatis legitur *assensus*, corrupte; in rec. 1 Colb. et 2 Lips. *ascensus*, sic habet. BENEMAN. — *Accensus*. Editi ab 1465, 1685, omnes, etiam Rost. (licet aliter Heumannus scribat) *assensus*. At *accensus* ex membranæ primus restituit Jan. Gulielm. ad Plant. in Menæchm.. Quæst. c. 4, atque ita Goth., Lips. 1 Emman., Cauc. et Ultr. Conf. Lact. lib. 11, cap. 9, *Accensetur*. Mox ibid. *Adscribitur*. Bux.

Abfuit a fide et veritate. Ex omnibus mss. et pluribus editis addidi a fide, quod cæteris deest. mss. 1 et 1 Reg. et 1 Colb. pro *veritate*, habent *caritate*.

Aristophanes... Aristarchus. Probabile monente Heumanno, ex conjunctione, Aristophanem Byzantinum grammaticum, præceptorem hic commemorati Aristarchi Grammatici intelligi... De utroque plura Fabricius bib. Gr. vol. vii, pag. 51 et 53. Bux.

Ab his. Ab apostolis scilicet, quorum mentionem facit præcedenti capite.

Aut quis possit. Mss. Jun. Colb. et 4 impressi, *posset*. In scriptis rec. 2 Reg., 3 Colb., Bodl., Cotton., 1 Clarom., quasi *possit*.

Apta inter se et cohærentia. Vid. lib. 1, c. 4. Cic. lib. 11 Philipp., c. 8: *Tam eras excors, ut tota in oratione tua tecum ipse pugnares: ut non modo (pro non modo non), cohærentia inter se diceret, sed maxime disjuncta atque contraria.* Bux.

Consentit. De philosophorum dissensionibus et contrarietatibus, atque de sacrarum Scripturarum concordia lege S. Augustinum, lib. xviii de Civitate Dei, cap. 41.

Non enim questus. Ita reposui ex 4 antiquissimis

commodi gratia religionem istam commenti sunt; A quippe qui, et præceptis, et re ipsa, eam vitam secuti sunt, quæ et voluptatibus caret et omnia quæ habentur in bonis spernit; et qui non tantum pro fide mortem subierint, sed etiam morituros esse se, et scierint, et prædixerint, et postea universos, qui eorum disciplinam secuti essent, acerba et nefanda passuros. Ipsum autem Christum affirmavit a Judæis fugatum, collecta nongentorum hominum manu, atrocitiam fecisse. Quis tantæ auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane; nam fortasse hoc illi in somnis Apollo aliquis nuntiavit. Tot semper latrones perierunt, et quotidie pereunt; utique multos et ipse damnasti: quis eorum post crucem suam, non dicam deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti, quia vos homicidam Martem consecrasti, ut deum: quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitæ in crucem sustulissent.

Idem cum facta ejus mirabilia destrueret, nec tamen negaret, voluit ostendere, Apollonium

vel paria, vel etiam majora fecisse. Mirum quod Apuleium prætermisit, ejus solent, et multa, et mira memorari. Cur igitur, o delirum caput, nemo Apollonium pro Deo colit? nisi forte tu solus, illo scilicet deo dignus, cum quo te in sempiternum verus Deus puniet. Si magus Christus, quia mirabilia fecit, peritior utique Apollonius, qui (ut describis) cum Domitianus eum punire vellet, repente in judicio non comparuit, quam ille, qui et comprehensus est, et cruci affixus. Atenim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi voluit arguere, quod Deum se constituerit, ut ille verecundior fuisse videatur, qui cum majora faceret, ut hic putat, tamen id sibi non arrogaverit. Omitto nunc ipsa opera comparare, quia in secundo et superiore libro de fraude, ac præstigiis artis magicæ dixi. Nego esse quemquam qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod etiam reges maximi concupiscunt. Cur enim sibi homines sepulcra magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur aliquibus claris factis, aut etiam pro civibus morte suscepta, student opiniones homi-

VARIORUM NOTÆ.

mss. 1 Bon., Jun., Cauc., Regio-Put. et edit. Is. In aliis pro enim est igitur.

Nongentorum. Mss. 2 rec. et edd. fere omnes *noningentorum.* — *Noningentorum.* Quinque syll. omnes libri, præter Goth. in quo, *ingentorum*, vitiose. In solo Heumannii textu, *nongentorum*, num consilio, an casu, nescio. Utramque formam Columell. lib. v, caput 2, ed. Gesner. habet. Prior rarior. BUN.

In somnis. Mss. 6 rec. et 4 edit. in somniis.

Apollo. Alludit ad proverbium: *Quid tibi Apollo cecinit?*

Homicidam Martem. Vide supra lib. 1, cap. 10. Hoc epitheto Mars insignitur etiam apud Homerum.

Idem. Sic restitui ex quamplurimis et veterissimis mss. In 7 rec. et pluribus editis est *Item*; in Brun. *Deinde.*

Apollonium. Augustinus epist. v. ad Marcellinum: *Quis autem vel visu dignum non putet, qui Apollonium vel Apuleium... conferre Christo vel etiam præferre conatur?* Huic parti, qua Christum cum Apollonio comparavit Hierocles, suum adversus Hieroclem librum Eusebius opposuit. BUN.

Apollonium vel paria, etc. Apollonius Tyanæus scribitur, quod cum ante Domitianum steterit, in consistorio repente non comparuit: quod ut noscas, summam delibabimus historiam. Apollonius Tyanæus, ut tradit Philostratus lib. iv, maximus philosophiæ professor, magus, sive (ut potius Pythagorici volunt) philosophus, cum ad brachmanas profectus esset, audivisset que hierarcham in throno sedentem, Ephesiosque liberasset, plurimamque divinitus effecisset, accusatus est quod male de Domitiano sentiret. quodque magiam exerceret, aliaque id genus ridicula. Romam, jubente Domitiano, evolat Apollonius; se ad judicem sistit, in carcerem conjicitur, compedibusque reservatur ad judicium. Damis, qui solus illum fuerat secutus, cum ipso custoditur, cui ut fidem faceret, esse in sua potestate egrediendi ex carcere cum voluerit, ostendit compedes, ex quibus pedes retraherat, et in easdem insinabat ex animi sui sententia. Quod conspiciat Damis, tunc manifeste virum divinum credidit Apollonium, a quo præmissus est Puteolas, horamque, qua illum in litore præstolari deberet, prædixit. Educitur Apollonius e carcere, sistitur ante tribunal Domitiani, absolvitur ab imperatore. Sed discedere prohibitus, admonitusque a Domitiano esse sibi quæ secum communicare vellet,

illi in cœtu maximo sic respondit Apollonius: *Seias velim, domine, me non subdi tibi ullo fato, et ut plenius noveris tibi in caput meum non permitti potestatem, vale.* Hæc locutus subito evanuit, omnibus stupentibus, et novitate miraculoque rei vix suis creditibus: contendit ad Damum Apollonius, quem in litore spatiantem deprehendit anxium, et de ipso Tyanæo sollicitum. Ex Hieronymo. Job. Bapt. Pius. C. Eunapius in præmio semideum quemdam facit, et Philostratum inscribere opus suum debuisse dicit, non, *Ἀπολλωνίου βίαν*, sed *θεοῦ εἰς ἀνθρώπου ἐπιδημίαν*. Caracalla imperator tantum eum fecit, ut heroico monumento ornandum sibi existimavit. Hierocles blasphemus comparare eum Christo ausus fuit, quem libro proprio confutavit Eusebius. Mevsius. — Hanc autem de Apollonio historiam fabulam esse contendunt omnes. Numeratur Apollonius inter celebres magos ab Arnobio libro 4. In ejus historia multa sane fabulosa, quædam tamen vera esse existimat S. Hieronymus. Epist. ad Paulinum.

Apuleium. Qui magicæ accusatus, pro se apologiam conscripsit.

Domitianus. Hujus rei meminit S. Hieronymus adversus errores Joannis Hierosolymitani.

Non comparuit. Vide vitam Apollonii a Philostrato, lib. iv.

Ipsa opera comparare. Ita cum 8 vet. editis omnes mss. præter 1 Reg. rec. et Cauc., quibus est *computare.* Idem sentit Betuleius, qui *comparare*, ac post ipsum Thomasius, legi debere opinantur.

Cur statuas, cur imagines comparant. Imagines funeribus nobilium fuisse adhibitas, testis Porphyrius ad illud Horatii, *funus atque imagines ducunt triumphales*: ubi sic ait interpres: *In funere nobilissimis quibusque solebant præferri imagines majorum, quod observari videmus in funeribus principum.* Crebro hujus ritus meminere auctores. Cic. xi. Orat. *Brute, quid sedes? quid illam anum patri nuntiare vis tuo? quid illis omnibus, quorum imagines duci vides? quid majoribus tuis?* Val. Max. lib. vii, cap. 15: *Africanus imaginem in cella Jovis Opt. Max. positam habet: quæ quotiescumque funus aliquod Cornelie genti celebrandum est, inde petitur.* Epitome Livii XLVIII, de Lepido: *Præcepit filios lecto se strato sine linteis, sine purpura efferrent, imaginum specie, non sumptibus nobilitari maximorum virorum funera solere.* Tacit. lib. iii. Annal. tradit de Junia 20, *clarissimarum familiarum imagines*

num promereri? Cur denique ipse ingenii tui monumentum, hac detestabili stultitia tanquam cœno ædificatum, constituere voluisti, nisi quod immortalitatem de memoria nominis speras? Stultum igitur est, id putare Apollonium noluisse, quod optaret utique, si posset; quia nemo est qui immortalitatem recuset, maxime cum eum dicas, et adoratum esse a quibusdam sicut deum, et simulacrum ejus sub Herculis Alexicaci nomine constitutum, ab Ephesiis etiam nunc honorari.

Non potuit ergo post mortem deus credi, quia et hominem, et magum fuisse constabat; et ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia suo nec poterat, nec audebat. Noster vero et potuit deus

credi, quia magus non fuit; et creditus est, quia vere fuit. Non, inquit, hoc dico, idcirco Apollonium non haberi deum, quia noluerit: sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem divinitatis adjunximus, quam vos, qui ob exigua portenta deum credidistis. Non est mirum, si tu, qui a Dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum quæ legisti; cum Judæi, qui a principio prophetas lectitaverant, quibusque sacramentum Dei fuerat assignatum, tamen quid legerent, ignoraverint. Disce igitur, si quid tibi cordis est, non solum idcirco a nobis Deum creditum Christum, quia mirabilia fecit, sed quia vidimus in eo facta esse omnia, quæ nobis annuntiata sunt vaticinio prophetarum. Fecit mi-

VARIORUM NOTÆ.

ante latas fuisse. Idem. l. iv, de funere Drusi. *Circumfusus lecto Claudiorum Liviorumque imagines, defletum in foro, laudatum pro rostris.* Neque in Germanici funere eas prælatas, auctor est Tacit. lib. ii: *Funus sine imaginibus et pompa, per laudes et memoriam virtutum ejus celebre fuit.* Erant autem hæ imagines nihil aliud, quam expressa corporis effigies humerorum tenus e cera, consolationis ergo asservatæ. Hujusmodi imaginibus atria sua nobiles Romani exornabant, collocando eas ordine in ligneis quibusdam thecis, vel armariis, unde exsequiarum tempore depromebantur, ut colligere est ex Plinio lib. xxxv, cap. 2: *Expressi cera vultus singulis disponebantur armariis, ut essent imaginesque comitarentur gentilitia funera, semperque defuncto aliquo, totus aderat familie ejus, qui unquam fuerat, populus.* In principum tamen funeribus non solum gentilitiæ, sed quorumlibet magnorum virorum ac virtute præstantium imagines prælate, ut in funere Augusti, Dio lib. lvi. Idem factum in aliis exsequiis. Si quis turpis et immani crimine damnatus esset, ejus imago damuari et frangi solebat, nec in exsequiis ferebatur. Vide Juvenalem Sat. 8, Tacit. lib. i Annal. Sic Bruti et Cassii imagines abolitas docet Tacitus in fine lib. iii Annal., 20. Quot igitur majorum imagines, totidem videntur lectuli funeribus prælati, ita ut suis cuilibet imagini lectulus esset, in quo portabatur: quanquam interdum, non in hujusmodi lectis, sed in oblongis peticis, vel hastis imagines has fuisse latas, ut ferculis triumphorum solebant, non inepte quis æstimaverit, præcunte nobis ad hanc conjecturam Silio lib. x, de funere Pauli.

Non conjux native aderant, non juncta propinquo Sanguine turba virum, aut celsis de more feretris Præcedens prisca exsequias decorabat imago.

Porro non imagines solum, sed et simulera gentium urbiumque subætarum, et nomina sub titulis hostium victorum, ipsaque spolia ab hostibus capta præferri et exhiberi solebant in funeribus imperatorum, ut videtur apud Dionysium Halicarn. lib. viii, de funere Coriolani. Tacitus de funebri pompa Augusti: *Tunc consultatum est de honoribus, ex quibus maxime insignes visi, ut porta triumphali funus duceretur: Gallus Asinius, ut legum latorum tituli, victarum ab eo gentium vocabula anteferrentur.* Quod etiam factum esse dicit Dio lib. lvi. Id ipsum de Pertinacis funere narrat idem auctor lib. lxxiv. Transierunt deinde nationes omnes subjectæ imperio Rom. in statuis æncis, sicut ornatis, ut est cujusque gentis patria consuetudo. Intellexit hoc Lucanus lib. viii, de funere Pompeii, quem non petere dicit,

Præferat ut veteres feralis pompa triumphos.

Quia imo lictores cum fascibus, aliaque insignia magistratum, quos olim gesserant, præcessisse, Poly-

bis tradidit lib. vi. Et notandum, fasces hosce verti solitos, ut discimus ex Tacito lib. iii Annal., de funere Germanici: *Igitur tribunorum centurionumque humeris cineres portabantur: præcedebant incompta signa, versi fasces.* Quem morem tetigisse videtur Virgil. Æneid., lib. xi. Albinovanus in funere Drusi:

Quos primum vidi fasces, in funere vidi;
Et vidi versos, indiciumque mali.

JOAN. KIRCHMANNUS.—Porro notandum est has cæreas imagines olim etiam in funere regnum nostrorum fuisse cum summo honore delatas.

Cum eum dicas. Addidi eum ex omnibus mss. et impressis, præter 1 Colb.

Adoratum esse a quibusdam, sicut deum. Vopiscus d. i. Apollonium dicit ipsum pro numine frequentandum. Et paucis interjectis de eodem: *Norat vultum philosophi venerabilis Aurelianus, atque in multis ejus imaginem viderat templis.* CELL.

Alexicaci. Id est, malorum depulsoris. Cum Ephesus peste laboraret, liberavit eam Apollonius hoc modo, si tamen Philostrato credatur. Convocato in concionem ad sacra faciendam populo, comparuit mendicus habitu, qui facile homines ad misericordiam commoveret, jussitque Ephesios eum lapidibus obruere. Cunctante vero præ misericordia populo, instabat Apollonius tamdiu, dum aliquos saltem ad lapides tollendos perduceret. Mendicus cum semel atque iterum igneos ostenderet oculos, tota turba ipsum dæmonem rata, lapidibus obruit. Remotis post lapidibus, jacuit in medio cadaver canis exanime. Liberati ex hoc Ephesii a peste, illi ceu Herculi ἀποτροπαιῶν (sic enim apud Philostratum legitur, non ἀδελφικῶν) statuam posuerunt. Est alioquin hoc epitheton Herculis. BETUL.

Et creditus est, quia vere fuit. Sic restitui ex omnibus ferme mss. et edit. Cellar. In 2 Reg. rec. et 16 excusis legitur *verus*; in Brun. et *creditus est Deus, quia vere Deus fuit.*

Sacramentum. Id est, mysterium, modo loquendi Lactantio proprio.

Assignatum. 1 Colb. a secunda manu et 6 vet. edit. *obsignatum*; Jun. *signatum.*

Legerent. Ita restitui ex mss. 5 Reg. et 2 Brun. ac pluribus vet. editis, approbante Francio; multis est *legerint*; scriptis 4 rec. totidemque editis *ignoraverunt.*

Non solum idcirco a nobis, etc. Ita mss. 10 Reg., 1 Bonon. antiq. et 5 editi. Abest solum a 14 mss. totidemque impressis. Attamen addendum esse judicat Thomasius.

Non solum idcirco.... verum etiam quia vidimus. Lib. iv, cap. 13. Nam quod ait (Apollo) *portentifica illum (Christum) opera fecisse, quo maxime divinitatis fidem meruit, adsentiri nobis jam videtur, quum dicit eadem quibus nos gloriamur.* Epit. c. 45. *ob hæc*

rabilia : magum putassemus, ut et vos nunc putatis, et Judæi tunc putaverunt, si non illa ipsa facturum Christum prophetæ omnes uno spiritu prædicassent. Itaque Deum credimus, non magis ex factis operibusque mirandis, quam ex illa ipsa cruce, quam vos sicut canes lambitis : quoniam simul et illa prædicta est. Non igitur suo testimonio (cui enim de se dicenti potest credi?), sed prophetarum testimonio, qui omnia, quæ fecit ac passus est, multo ante cecinerunt, fidem divinitatis accepit; quod neque Apollonio, neque Apuleio, neque cuiquam magorum potuit, aut potest aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantæ suæ deliramenta fudisset, cum veritatem penitus excidere connisus esset, ausus est libros suos nefarios, ac Dei hostes, *φιλοληθεῖς* annotare. O cæcumpectus! o mentem Cimmeriis (ut aiunt) tenebris atrio-rem! Discipulus hic fortasse Anaxagoræ fuerit, cui nives atramentum fuerunt. Atqui eadem cæcitas est, et vero falsitatis, et mendacio veritatis nomen imponere. Videlicet homo subdolos voluit lupum sub ovis pelle celare, ut fallaci titulo posset irretire lectorem. Verum esto, inscitia hoc, non malitia feceris. Quam tandem nobis attulisti veritatem? nisi quod assertor deorum, eos ipsos ad ultimum prodidisti. Prosecutus enim summi Dei laudes, quem regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque viventium confessus es, ademisti Jovi tuo regnum, eumque summa potestate depulsum in ministrorum numerum redelegisti. Epilogus itaque

te tuus arguit stultitiæ, vanitatis, erroris. Affirmas enim deos esse; et illos tamen subiectis et mancipas ei Deo, cujus religionem conaris evertere.

CAPUT IV.

Cur istud opus editum sit; atque iterum de Tertulliano et Cypriano.

Hi ergo de quibus dixi, cum, præsentem me, ac dolente, sacrilegas suas litteras explicassent, et illorum superba impietate stimulatus, et veritatis ipsius conscientia, et (ut ego arbitror) Deo, suscepi hoc munus, ut omnibus ingenii mei viribus accusatores justitiæ refutarem: non ut contra hos scriberein, qui paucis verbis obteri poterant; sed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt, aut effecerunt, uno semel impetu profligarem. Non dubito enim, quin et alii plurimi, et multis in locis, et non modo græcis, sed etiam latinis litteris, monumentum injustitiæ suæ struxerint: quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putavi, ut et priores cum omnibus suis scriptis perverterem, et futuris omnem facultatem scribendi aut respondendi amputarem. Præbeant modo aures: efficiam profecto ut quicumque ista cognoverit, aut suscipiat quod ante damnavit, aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quanquam Tertullianus eandem causam plene peroraverit in eo libro cui Apologetico nomen est: tamen, quoniam aliud est accusantibus respondere, quod in defensione aut negatione sola positum est, aliud instituere, quod nos facimus,

VARIORUM NOTÆ.

miracula quum... multitudo... ut erat, Dei filium... crederet.

Nunc putatis. Sic rescribo cum mss. 1 Reg. antiquissimo et 1 al. Reg. recentiori, sed bonæ notæ, ac edit. Gymnic. et ita Sparkius legendum esse censet, quam lectionem confirmant proxime sequentia. Quædam scripta et impressa legunt *nuncupatis*.

Prophetæ omnes, etc. Ita mss. vet. 4 Reg. et Marm. a prima manu, cum pluribus editis.

Non magis ex factis. 1 Bonon. *tam ex factis.*
Sicut canes lambitis. Cicero lib. III, in Verr., cap. 41. Quos (canes) tribunal meum vides lambere. Fortius Ammian. Marcell. l. xv, c. 5: *Tribunal unius legati non lambentes, sed membra totius reipublicæ... vexantes.* BUN.

Potuit, aut. Addidi ex omnibus mss. et plerisque editis.

Excidere. 1 Bonon. antiq. Goth. et edit. Is. *ex dere*; 4 Reg. rec. *excidere*.

Connisus. Mss. 10 rec. *connixus.*
φιλοληθεῖς. Id est, veritatis studiosos et amatores, quo etiam titulo Hierocles decoravit librum, quem contra christianos scripserat.

Annotare. Walchius exponit, *alligare, citare*, ut simul significet titulum. Barthius Adversar. l. I, c. 40, pr. f. 2563, recte explicat, *inscribere*: ita vero omnino elegantius alibi scribit l. I, c. 41; l. VI, c. 18; l. VII, c. 18. BUN.

O mentem cimmeriis (ut aiunt) tenebris atrio-rem! Cimmerii populi fuerunt Seytici, a quibus Bosphorus Cimmerius nominatus est. In cujus ostio fuit oppidum Cimmerion, quod alio nomine Cerberion vocabatur, ut auctor est Plinius in quinto: existimat Strabo in septimo dictum esse, *Bosphorum Cymmerium, quasi Cymbrium a Cymbris, qui incertis errabundi sedibus.*

usque ad Mæotim paludem militiam agitarunt. Cimmeriorum clima obscurum esse ac tenebrosum, putarunt antiqui, ut idem memorat in primo, cujus rei etiam meminit Homerus sic loquens de Cimmeriis:

Illis sol nunquam Phaetontia lumina spargit,
Perniciosa super nox semper tenditur istis.

Tibullus quoque, Homerici carminis æmulator, ita cecinit in heroico poemate:

Cimmerion etiam obscuras accessit ad arces,
Quas nunquam candente dies apparuit ortu,
Sive super terras Phœbus, seu correret infra.

Cum itaque Cimmeriorum regio esset tenebrosa, et aer caliginosus, deductum est inde Proverbium: *Tenebræ Cimmeriæ.*

Anaxagoræ. De quo jam dictum est supra libro III, cap. 25.

Sub ovis pelle. Alludit ad illud Christi Domini verbum, Matth. VII: *Cavete vobis a pseudopropheta, qui veniunt ad vos in vestitu ovium, sed intus sunt lupi rapaces.*

Enim. Additum ex 6 excusis et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus deest, sicut et in editis ann. 1476, 1497, 1515 et 1515, atque delchdum putat Heumannus.

Hi ergo. 2 Reg. et edit. Crat. *Hi ergo.*
Deo. Abest Deo a 3 Colbert. et 5 vulgatis.

Uno semel impetu profligarem. Mss. 7 rec. et 5 edit. habent simul.

Monumentum injustitiæ suæ struxerint. Mss. 14 et edit. 5 *struxerunt*; 1 Bon. antiq. et Tax. *instruxerint.*

Cui Apologetico nomen est. Sic passim loqui amat Lactantius. Mss. rec. 2 Reg. et 4 Colb. ferunt *Apologeticon*; 1 Reg. rec. et Brun. *Apologeticus.*

Defensione. Defensio, hic est affirmatio.

in quo necesse est doctrinae totius substantiam contineri, non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus est in ea oratione, qua Demetrianum (sicut ipse ait) oblatrantem atque obstrepentem veritati redarguere conatur: qua materia non est usus, ut debuit; non enim Scripturae testimoniis, quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat, sed argumentis et ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis paulisper divinis lectionibus, formore hunc a principio tanquam rudem debuit, eique paulatim lucis principia monstrare, ne toto lumine objecto caligaret.

Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere vim non potest ob stomachi teneritudinem, sed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec, firmatis viribus, vesci fortioribus possit: ita et huic oportebat, quia nondum poterat capere divina, prius humana testimonia offerri, id est, philosophorum et historicorum, ut suis potissimum refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione divinarum litterarum, ut iis solis contentus esset, quibus fides constat, accessi Deo inspirante, ut ego facerem, et simul ut viam caeteris ad imitandum pa-

rarem. Ac si hortatu nostro docti homines ac disertii luc se conferre caeperint, et ingenia sua vimque dicendi in hoc veritatis campo jactare maluerint, evanitas brevi religiones falsas, et occasuram esse omnem philosophiam nemo dubitaverit, si fuerit omnibus persuasum, cum hanc solam religionem, tant etiam solam veram esse sapientiam. Sed evagatus sum longius quam volebam.

CAPUT V.

Quae sub Saturno erat vera justitia, hanc Jupiter fugavit.

Nunc reddenda est de justitia proposita disputatio: quae aut ipsa est summa virtus, aut fons est ipsa virtutis; quam non modo philosophi quaesierunt, sed poetae quoque, qui et priores multo fuerunt, et ante natum philosophiae nomen pro sapientibus habebantur. Hi plane intellexerunt abesse hanc a rebus humanis, eamque fluxerunt offensam vitii hominum, cecidisse e terra, in caelumque migrasse; atque ut doceant, quid sit iuste vivere, (solent enim praecipua per ambages dare) a Saturni temporibus, quae illi vocant aurea, repetunt exempla justitiae, narrantque in quo statu fuerit humana vita, dum illa in terra moraretur.

VARIORUM NOTAE.

Qua Demetrianum, etc. Demetrianus ille non proconsul Africae, sed minoris ordinis iudex Carthaginensis. Is aiebat Christianis mala omnia esse imputanda quibus tum mundus urgebatur.

Oblatrantem atque obstrepentem veritati. Haec verba sunt ipsiusmet Cypriani initio libri sui.

Non enim Scripturae testimoniis.... sed argumentis et ratione fuerat refellendus. Longo aliter sentit Augustinus. Immerito hic Lactantius et Hieronymus sanctum Cyprianum arguunt, quod contra proconsulem Demetrianum gentilem sacrae Scripturae, seu prophetarum Hebraeorum testimonia protulerit; siquidem, ut ait Augustinus lib. xiii contra Faustum, cap. vii: *Ostendimus fidem prophetarum ex iis quae ventura cecinerant, et venisse cernuntur.* Et eodem libro, cap. 10: *Per eorum quippe codices probamus, non a nobis tanquam de rerum eventu commonitis ista esse conscripta, sed olim in illo regno praedicta atque servata, nunc autem manifestata et impleta.* Sed et cap. 2 ejusdem libri: *Dicere autem non esse aptam Gentibus hebraeam prophetiam, ut credant in Christum, cum videat omnes gentes per Hebraeam prophetiam credere in Christum, ridicula insania est.* Haud secus sentit antiquus auctor Tractatus contra 3 haereses, olim sub nomine Augustini, cap. 7, in Append. tom. viii, pag. 9. *Hic esto, et tu, Pagane, audi quid dicat propheta. Non mihi ego quod volui scripsi: codex in quo haec scripta leguntur, in armario Judaei habetur. Inimicus meus testis est meus; ab ipso quare: aperi, lege, et crede.*

Veritatis ignarum. Negat quidem Episcopus Oxon. in sua editione ad Cypr. Demetrianum ipsum fuisse veritatis ignarum, quia saepe ad Cyprianum venerit disceptaturus de fidei capitibus; sed ipse tamen Cyprianus tribuit ipsi imperitiam, et studio magis contradicendi, quam voto discendi venisse dicit. *Bux.*

Monstrare. Ms. 1 Bonon. antiq. *demonstrare.*

Nam sicut infans. Hac similitudine utitur ipse Paulus I Corinth. c. iii et in epistola ad Hebr. c. v, I Petr., ii, 2.

Ut. Addidi ex mss. et multis impressis. Abest a mss. 1 Reg. antiq. et nonnullis editis.

Ac si hortatu nostro. Reposui Ac ex quamplurimis mss. inter quos stant veterimi 2 Bonon., 2 Reg. et 18 al. et edd. Is., Cellar. In 10 scriptis et 10 vulgatis est At.

Ingenia... jactare. Quintil. l. iii. Instit. c. 4: *Admiscere tentavimus aliquid vitioris, non jactandi ingenii gratia.* Tacit. l. xiii Annal. c. 11 fin. *Bux.*

Tum etiam solam veram. Haec lectio est antiquissimorum et optintorim codicum 1 Bonon., 1 Reg., Cauc., item 2 al. Reg. et 1 Colbert. In scriptis 17 rec. et 4 editis legitur: *tum etiam et solam veram;* in 10 mss. rec. et 5 vulgatis *et solam et veram.*

Reddenda. Reddere hic habet vim simplicis dare, quae vis mansit in phrasi, *rationem reddere:* sic l. v, c. 1: *Nec causas odiorum reddere ipsi possunt.* Ita Manilius l. i v. 561:

Restat ut aethereos fines tibi reddere coner.

Et lib. i, v. 803:

Ac prius incipiam stellis quam reddere vires.

His et aliis locis idem quod *enarrare, referre.* *Bux.*
Summa virtus. Mss. rec. 2 Reg. Cant. ac edd. tres vet. Rom. et Paris. 1525, *sola virtus.* Haec ultima lectio magis Betuleio placet. — *Quae aut ipsa est summa virtus.* Quid impedit hanc *generalem, sc. universalem justitiam dici sannam virtutem?* Recte hoc vidit Walehius illustrans ex Cic. lib. iii de Off. cap. 6: *Haec una virtus (justitia) omnium est domina et regina virtutum.* Quid multis, ipsi Lactantio iterum hoc libro cap. 14: *Justitia vocatur summa virtus,* quae infra, *omnes simul virtutes amplectatur.* *Bux.*

Aut fons est ipsa virtus. Ita mss. 2 Reg. vetustissimi, 8 alter. Reg., 6 Colb. alique, et 9 vet. edit. In pluribus excusis est *virtus.* — *Aut fons est ipsa virtus.* Solus Emman. *ipsa* non habet; reliqui scripti editique agnoscunt *ipsa,* scil. *justitia;* iidem, *virtutis.* Lib. vi, cap. 9: *Fons est ipse bonitatis Deus.* Ibid., cap. 24: *Ipsum veritatis attingit fontem.* *Bux.*

Cecidisse e terra. Ex 5 vet. editis. et omnibus prope mss. reposui praepositionem *e,* quae in nonnullis scriptis et multis impressis litterarum similitudine perierat. Vide Hesiodum in operibus, Virgilium in Georgicorum, Aratum in Phaenomenis.

Ut doceant. Ms. 1 Bonon. antiq. ut *edoceant;* tres editi, ut *docerent.*

A Saturni temporibus. Unde Saturnia regna etiam Virgilius appellavit. Hic et Graeci et Latini inter se non conveniunt, quia varios in unum confundunt Saturnos.

Quod quidem non pro poetica fictione, sed pro vero habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis; nec adhuc ulla gente ad divinitatis opinionem consecrata, Deus utique celebratur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque inimicitiae, neque bella.

Nondum vesanos rabies nudaverat enses,
ut Germanicus Cæsar in Aratæo loquitur cæmine:
Nec consanguineis fuerat discordia nota.

Immo ne alienigenis quidem: sed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præsentis ac vigente justitia, aut de tutela sui, cum nemo insidiaretur, aut de pernicie alterius cogitaret, cum nemo quidquam concupisceret?

Malebant tenui contenti vivere cultu,
ut Cicero in suo narrat, quod est proprium nostræ religionis.

Ne signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat: in medium quærebant.

Quippe cum Deus communem omnibus terram dedisset, ut communem degerent vitam, non ut rabida et furens avaritia sibi omnia vendicaret, nec ulli deesset quod omnibus nasceretur. Quod poetæ dictum sic accipi oportet, non ut existimemus nihil omnino tum fuisse privati, sed more poetico figuratum; ut intelligamus, tam liberales fuisse homines, ut natas sibi fruges non includerent, nec soli absconditis incubarent, sed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

Nec adhuc ulla gente, etc. In 27 mss. et 3 editis est *illa*. Melius *ulla* in cæteris; ad quid enim *illa* referri potest, cum nullius gentis supra fuerit facta mentio? Heumannus tamen fretus vetustis editionibus existimat legendum esse *illa*, quasi agatur de Saturni familia: sed male, ut puto.

Nondum vesanos: Ovidius:

Non galeæ, non ensis erat, sine militis usu
Mollia securæ peragebant otia gentes.

Loquitur. Hoc verbum addidi ex mss. et edd. quod in nonnullis vulgatis rec. deest.

Nota. Id observandum, quod apud Germanicum legitur *nata*. Sed idem fere sensus est.

Ut Cicero in suo narrat. Ita ferme omnes mss. et 7 editi. Et recte. Jam enim præcessit, ut *Germanicus Cæsar in Aratæo loquitur cæmine*. Jun., Ultr., et 7 excusi, *Ut Cicero in suo ait Arato*; 1 Bonon. antiq., *ut Maro in suo*, etc., 1 Reg. rec., 1 Colb., Lips., Brun., *ut Virgilius in suo narrat, quod*. Quæ Betuleius in commentario suo ad hunc locum habet, parum ad rem nostram faciunt. At Lactantius modo Germanici, modo Ciceronis Aratæorum translatione utitur.

Ne signare, etc. Hic versus Maronis est, ex primo Georgic. vers. 126, quæ expresse neque in Arato, neque in Hesiodo leguntur. Apud Aratum forte hæc excolere voluit:

Ἄλλὰ βίος ἄσπρα, καὶ αὐτὴ πότινα λαῶν
Μυρία πάντα παρῆχε διακὶ δάτιρα δίκαιον.

Quæ etiam Germanicus copiose circumlocutus est, Virgilium fortasse secutus:

Divitias fructusque dabat placata colono
Sponte sua tellus, nec parvi terminus agri
Præstabat dominis signo tutissima rura.

Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant.

Nec mirum, cum promptuarium justorum benigne paterent omnibus; nec avaritia intercipientem beneficia divina, famem sitimque vulgo faceret: sed omnes æqualiter abundarent, cum habentes non habentibus large copioseque donarent. Sed postquam Saturnus a filio pulsus, in Latiumque delatus est,

Arma Jovis fugiens, et regnis exsul adeptis;

cum jam populus vel novi regis metu, vel sua sponte depravatus, Deum colere desiisset, regemque pro Deo habere cœpisset; cum ipse propemodum parricida exemplo cæteris esset ad violandam pietatem:

Deseruit propere terras justissima virgo;
sed non, ut ait Cicero:

Jovis in regno, cœlique in parte resedit.

Quomodo enim poterat in ejus regno residere, aut commorari, qui patrem regno expulit, bello persecutus est, exsulem toto orbe jactavit?

Ille malum virus serpentibus addidit atris,
Prædarique lupos jussit:

id est, odium, et invidiam, et dolum hominibus iniecit, ut tam essent, quam serpentes, venenati, tam rapaces quam lupi. Quod quidem vere faciunt illi qui justos ac fideles Deo persequuntur, dantque iudicibus sæviendi adversus innoxios potestatem.

Fortasse aliquid ejusmodi Jupiter fecerit, ad expu-

VARIORUM NOTÆ.

In medium. Id est, in commune. Ex Marone iterum libro de Ira, c. 7: *In medium quæsitæ reponunt*. Seneca Agamemn. v. 666: *In medium deffere suos*. BEN.

Nec ulli deesset. Ms. 1 Bonon. antiq., *nec ulli datum est*; Latinus, *nec ulli datum esset*.

Omnino. Thysius *omni*, sed male.

Flumina. Versus est Ovid. Metamorph. i initio. Cujus vestigia nec apud Hesiodum, nec apud Aratum leguntur.

Arma. Versus est Virg. viii Æneid., 520. Vide et S. Augustinum de Civit. Dei lib. vii, cap. 26.

Deseruit propere terras. Mss. 2 Bonon., 5 Reg. et 1 Brun. *proprie*; ex Germanico Cæsare in Arati carminibus, ubi poeta expressit quod de ferreo sæculo expressit græcè Aratus.

Cicero. Qui hic Hesiodum potius quam Aratum secutus est. Cæterum de aureo sæculo lege Platonem in Politico, ubi aliis cum scriptoribus convenit.

Resedit. Ita mss. et editi. 1 Colb. rec. *residet*, mendose, pro *resedit*, litteris transpositis. Grotius legit, *recepta est*.

Ille. Versus Virg. i Georg., 159, ubi Jovem, quamvis optimum, facit auctorem mali; quo fit ut Deus non sit.

Iniecit. Mss. 2 Reg. rec. et 1 Colbert. *sevit*; in 18 rec. et 5 excusis, *inseruit*. Apud Buneman *inseruit*. — Ut Boethius l. i Consol., p. 44: *Sapientium mentibus inseruit Deus*; et l. iii, Pros. ii: *Mentibus hominum veri boni naturaliter inserta cupiditas*. Conf. not. l. vi, cap. 15. BEN.

Venenati. Hoc est perniciosi, pestiferi, et in hominum perniciem nati, ut Neronis, Caligulae, Domitiani, et id genus animantium. SALMASIUS.

Fecerit. Ms. 1 Bonon. *fecerat*; nonnulli editi *fecit*.

mandam tollendamque justitiam; et idcirco efferasse A serpentes, ac lupos acuisse tradatur.

Tum belli rabies, et amor successit habendi.

Neque immerito. Sublata enim Dei religione, boni quoque ac mali scientiam perdiderunt. Sic hominibus intercudit communitas vitæ, et diremptum est fœdus societatis humanæ. Tum inter se manus conserere cœperunt, et insidiari, et gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

CAPUT VI.

Explosa justitia, cupiditas, inique leges, audacia, avaritia, ambitio, superbia, impietas, aliaque regnarunt vitia.

Quorum omnium malorum fons cupiditas erat: quæ scilicet ex contemptu veræ majestatis erupit. Non tantum enim, non participabant alios ii quibus aliquid affluebat: sed aliena quoque rapiiebant, in privatum luerum trahentes omnia, et quæ antea in usus hominum etiam singuli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim servitio cæteros subjugarent, in primis necessaria vitæ subducere et colligere cœperunt, eaque firmiter conclusa servare, ut beneficia cælestia facerent sua; non propter humanitatem, quæ nulla in ipsis erat, sed ut omnia cupiditatis et avaritiæ instrumenta corraderent. Leges etiam sibi nomine justitiæ iniquissimas injustissimasque sanxerunt quibus rapinas et avaritiam suam contra vim C

multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate, quantum viribus, aut opibus, aut malitia prævalebant. Et quoniam nullum in his vestigium justitiæ fuit, cujus officia sunt humanitas, æquitas, misericordia, jam superba et tumida inæqualitate gaudebant; altioresque se cæteris hominibus, satellitum comitatu, et ferro, et insigni veste faciebant. Hinc honores sibi, et purpuras, et fasces invenerunt, ut securium gladiatorumque terrore subnixi, quasi jure dominorum percussis ac paventibus imperarent. In hæc conditione humanam vitam rex ille constituit, qui, debellato ac fugato parente, non regnum, sed impiam tyrannidem vi et hominibus armatis occupavit; et aureum illud justumque sæculum sustulit, coegitque homines malos et impios fieri, vel ex hoc ipso, quod ipsos avertit a Deo ad se adorandum: quod terror insolentissimæ potestatis expresserat.

Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri et gladiatorum fulgor insuetus circumdabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem suo pepercerat? Quem vero metueret, qui Titanum robustum et excellentem viribus gentem bello vicerat, occisione deleverat? Quid mirum, si omnis multitudo, insolito metu pressa, in unius adulationem concesserat? Hunc verebantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores ac vitia regis imitari, genus obsequii judicatur, abjecerunt

VARIORUM NOTÆ.

Et idcirco efferasse. Mss. 41 rec. *ideo.* In 1 Reg. rec. est et *ideo et feras, et serpentes, ac lupos.*

Tradatur. Rectius mss. 5 rec. et editi multi *traditur*, in quorum uno est *savisse*, pro *acuisse*.

Diremptum est fœdus. *Diremptum*, licet Taurin. et quidam alii in Epitom. cap. 59: *Diruptum est... fœdus* .. *direpta societas*, præferant; sæpe enim, ut ad epitomen dico, hæc voces confunduntur. Latini vero non *diripere*, sed *dirimere fœdus, societatem* dicunt. Ita noster ex Cicerone l. vi, c. 6: *Dirimunt hi... societatem.* Bcn.

Manus conserere. Ms. Brun. *inferre*; editi quinque *inserere*.

Omnium malorum fons cupiditas. Cupiditas est avaritia, de qua capite quinto integro egit. His gemina illa Sallustii Catil. x, c. 5: *Primo pecuniæ, deinde imperii cupido crevit. Ea materies omnium malorum fuere.* Bcn.

Non participabant alios. Sic restitui ex mss 5 Reg. quorum duo sunt veterrimi, et ex edit. Cellarii. Scripti recentiores et editi habent *aliis*, quod cum participandi verbo non convenit. Omnino enim *participare* jungitur cum accusativo. Plautus dixit, *servum participare consilii sui*, Cistell. Act. i, m, vers. 17; et Cicero, *participare alium alio*, lib. i de Legibus n. 35. — *Non participabant aliis ii.* *Participare alicui* sæpissime in antiquissima et sæculo secundo exeunte, ut Græbius et Fabricius censuere, confecta versione Irænaei l. i. Hæres., cap. 4, fol. 40. *Nus excogitabat reliquis æonibus participare magnitudinem patris.* L. i. c. 9, fol. 59: *Qui participavit ei suam gratiam.* L. 2, c. 61, fol. 191: *Anima participans suo corpori.* . . vitam participans corpori. L. iv, c. 28, fol. 316: *Gloriam suam participare volens discipulis suis.* Bcn.

In usus hominum. Ita omnes (quod sciam) mss. et editi. Rectius fortasse legeris *omnium*, quæ est Isæi, Joannis Cænci et Francii conjectura. Nam *omnium* recte

opponitur τῷ paucorum. — *In usus omnium.* In libris antiquis per notas *hoium*, id est *hominum*, et *oium*, id est *omnium*, scribitur: hinc facilis confusio. Agnovit jam olim interpres Gall., vertens: *pour l'usage de tous hommes.* Bcn.

Corraderent. Mss. 2 Reg. rec., 4 Colbert. *contraderent*, pro *conraderent*, quod est in 2 Reg. antiq. et 4 aliis; in 2 Reg. rec. et 5 editis, *contraherent*.

Sibi nomine justitiæ. Sic mss. 2 Reg. antiquissimi, 1 al. Reg. et 4 editi. Et recte. Vide infra, *Hinc honores sibi, et purpuras, et fasces invenerunt.* Scripti 26 rec. et 12 vulgati addunt *munitas*; 1 Bonon. antiq. *sub justitiæ nomine.* Attamen Thomasio assentimur qui putat sensum forte meliorem si legatur, *legis etiam sub justitiæ nomine iniquissimas.* De his legibus vide Tertullianum in Apologetico, cap. 4.

Malitia. Mss. 14 rec. et vet. edd. 5, *avaritia*.

Altioresque se cæteris hominibus. . . faciebant. Mss. D 6 Reg. et edd. 4. *altioresque cæteris hominibus. . . fulgebant.*

Sed impiam tyrannidem vi et hominibus armatis occupavit. Mss. 1 Bon. antiq.: *Sed imperium tyrannidemque hominibus, etc.*

Titanum robustam... gentem. Mss. 15 et 5 excusi, *Titanam*, male, ex commutatione unius litteræ. Vide supra lib. i, cap. 10 ante finem, et cap. 14.

Occisione deleverat. Ita mss. antiquissimi 2 Bonon., 1 Reg., Cant. cum 14 impressis. Scripti rec. 25 et editi 5 legunt *occisione*; quæ magis usitata est vox, nec ideo magis genuina. Utraque vox Ciceroniana; illa Philipp. xiv, cap. ultim.; hæc lib. xv, epist. 4. Sed et Tacito est *occisione occumbere*, xii, 58.

Hunc verebantur. Sic lego cum 2 mss. Reg. et edit. vet. Rom. Ald., Paris. 1525, Crat., Graph., idque præcedentia et sequentia requirunt: nec video in quo differant *venerabantur* cæterorum, ab eo quod sequitur, *huic maximum honorem deferebant*; quod unum et idem est.

omnes pietatem, ne exprobrare regi scelus viderentur, si pie viverent. Sic assidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; et paulatim male vivendi consuetudo mos factus est. Nec jam quidquam ex antecedentis sæculi pio atque optimo statu mansit: sed explosa justitia, et veritatem secum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, cæcitate. Imprudentes igitur poetæ, qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum. Si enim sæculo, quod vocant aureum, justitia in terra fuit, a Jove utique pulsa est, qui aureum sæculum commutavit. Sæculi autem commutatio, et expulsio justitiæ, nihil aliud, ut dixi, quam desertio divinæ religionis putanda est; quæ sola efficit ut homo hominem carum habeat, cumque sibi fraternitatis vinculo sciat esse constrictum: siquidem pater idem omnibus Deus est, ut Dei, patrique communis beneficia cum iis qui non habent, partiat, nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hospiti, non aurem precanti; sed sit largus, beneficus, liberalis, quas regias esse laudes Tullius existimavit. Hæc est profecto justitia, et hoc aureum sæculum, quod Jove primum regnante corruptum, mox et ipso, et omni ejus progenie consecrata, deorumque multorum suscepto cultu, fuerat omne sublatum.

VARIORUM NOTÆ.

Consuetudo, mos factus est. Contra Arnobius, II. p. 58: *Fiet enim familiaris e more consuetudo.* Perottus in Cornu Cop., ed. Ald. f. 655: *Mos proprie diffinitur ratio vivendi consuetudine firmata.* Varroni mos est institutum animi, quod sequi debet consuetudo. BUN.

Expulsa justitia. Scribo ex Lips. 2, 3, *expulsa*, quia sequitur *ini. justitia a Jove pulsa*; et *expulsio justitiæ*; ubi tamen Bonon. *exploitio*, quasi *explosio* Cap. 7, *Fugatam justitiam dicit.* BUN.

Imprudentes igitur poetæ, qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum. Ita mss. 10 Reg., 6 Colbert. alique sex, et edit. 5. Scripti sex rec. et, 12 excusi, . . . cecinerunt, id est ad Jovis regnum. Rohanneus codex et ed. Sublac. sic habent: *Imprudentes igitur poetæ, qui eam ad cælum confugisse cecinerunt ad Jovis regnum*: Sangermanensis vero legit: *Imprudenter igitur poetæ qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum*; eligas quidquid velis.

Expulsio justitiæ. 1 Bonon. ant. *explosio Jovis justitiæ.* *Non aurem precanti.* 1 Colbert, *aurem*, pro *aurem*; 1 Bonon. antiq. *avarus*, forte, pro *aures*.

Largus. . . laudes Tullius. Betuleius et Gall. dicunt, hunc locum hodie in Ciceronis monumentis non inveniri. Cellarius, forte in deperdito quodam libro. Walchius, quo loco incertum. At tres posteriores ex Isæi margine potuissent discere, locum esse ex Orat. pro Dejotaro, cap. 9: *Fruqi hominem dici non multum habet laudis in rege: fortem, justum, . . . largum, beneficum, liberalem, hæc sunt regis virtutes.* BUN.

Quas regias esse laudes. Non negat illas regias esse: sed et hanc talem putat, quæ reges non minus ornet, quam privatos, et utrisque communis sit. FRANCIVS.

Tullius. Non ex deperdito Ciceronis libro, ut putat Betuleius, ac post eum Cellarius; sed ex Orat. pro Dejotaro paulo post med., cap. 9.

Regnante primum. Ad evitandam ambiguitatem hoc ordine edo ex Lips. 2, 3, Reimm., Rost., Ven. 1471, 1515, Paris., Crat., Gymn., Torn. 1587, 1615. Walchius, ubi Fasit., Gryph., Thomas., Gall., Spark., Cell., *primum regnante.* BUN.

Nuntium misit. Ms. 1 Bonon. antiq. et cum eo 5 editi rec. post *nuntium*, addunt *suum*, quod a cæteris

CAPUT VII.

De Jesu adventu et fructu; atque de ejus sæculi virtutibus et vitiis.

Sed Deus, ut parens indulgentissimus, appropinquante ultimo tempore, nuntium misit, qui vetus illud sæculum fugatamque justitiam reduceret; ne humanum genus maximis et perpetuis agigaretur erroribus. Rediit ergo species illius auri temporis, et reddita quidem terræ, sed paucis assignata justitia est; quæ nihil aliud est, quam Dei unici pia et religiosa cultura. Sed moveat aliquem fortasse, cur si hæc sit justitia, non omni humano generi sit data; nec in eam multitudo universa consenserit. Magnæ hoc disputationis est, cur a Deo, cum justitiam terræ daret, sit retenta diversitas: quod et alio loco declaravi, et ubicumque oportune incidit, explicabitur. Nunc designare id brevissime satis est: Virtutem aut cerni non posse, nisi habeat vitia contraria; aut non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Hanc enim Deus bonorum ac malorum voluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero, potest. Deus ergo non exclusit malum, ut ratio virtutis constare posset. Quomodo enim patientia vim suam no-

tum scriptis, tum excusis abest. — *Nuntium suum misit.* Quam ex Bonon. antiquissimo Thomasius, teste Isæo, in variis, et hic et seqq. addiderint, non debebant pronomen Cellarius et recentiores fastidire. Ita solet, e. g., lib. IV, c. 25: *Quam legatum ac nuntium suum mitteret.* BUN.

Nec in eam multitudo universa consenserit. Reposui in eam ex mss. 2 Reg. et Cauc. antiquissimis, aliisque decem, et vet. editis Rom., Torn. et Soubron. Cæteri in ea. — *In eam multitudo . . . consenserit.* Lego quidem, in eam, ex Ultr., Cauc., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95, 97, Parrh., Paris., Junt., Torn. 1587, 1615, uti lib. I, cap. 18: *Si omnes in concordiam consenserint.* Lib. V, cap. 15: *In quam tanta hominum millia consentiant.* Quintil. Decl. 12, cap. 10: *Concio in unam vocem consentiat.* Alteram tamen, in ea, quoque probam scias, et habent Lips., Goth., Reimm. Vide lib. IV, cap. 25: *In quo . . . consenserit.* De Ira, cap. 9: *In quo priores universi . . . consenserunt.* Ibid. cap. 11: *Adeo in unitate natura universa consentit.* Ipse Cicero pro Sextio, cap. 51: *In qua causa omnes consentiunt.* BUN.

Retenta. Ms. Brun. *reperta.*

Alio loco. Supra lib. II, cap. 18.

Explicabitur. Vide infra lib. VI, cap. 15 et 22, atque lib. de Ira Dei, cap. 15.

Non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Intellige in hac vita mortali. Quid enim; num in beatis non est perfecta virtus? At hæc non exerceat adversis.

Deus ergo. Post hæc mss. 1 Reg. antiquiss., Cauc., Goth., Marm. et 5 editi addunt, *justitiam reducturus.* Pro *malum*, ms. Pen. habet *malitiam.* Quod autem dicit, *non exclusit malum*, id est, permisit malum. Ecce Thomasi Scholia ad hunc locum. Hujus hæc verba sunt. Hæc etiam voces *justitiam reducturus*, exponendæ, quæ sane ex margine videntur fuisse translate in textum. In hoc sane capite multa videtur dicere Lactantius, quibus quodam modo auctorem mali faceret Deum. Verum si recte singula considerentur, hoc ipse non asserit. Namque aut dicit Deum non excludere malum, vel permittere ut virtus cum quo pugnet habeat. hoc etiam in voce.

menque retineret, si nihil esset, quod pati cogere-
mur? Quomodo laudem mereretur devota Deo suo
fides, nisi esset aliquis qui a Deo vellet avertere?
Nam et ideo potentiores esse injustos permisit, ut
cogere ad malum possent; ideo plures, ut virtus es-
set pretiosa, quæ rara est. Quod quidem ipsum Quin-
tillianus egregie ac breviter ostendit in capite obvo-
luto. « Nam quæ, inquit, virtus esset innocentia, nisi
laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic com-
paratum est, ut odium, cupiditas, ira, in id, quod
incubuerunt, agant cæcos, supra hominem videtur
culpa vacare. Alioqui si natura pares omnibus affec-
tus dedisset, pietas nihil erat. »

Hoc quam verum sit, docet necessitas ipsa rationis.
Si enim virtus est, malis ac vitiis fortiter repugnare,
apparet sine malo ac vicio nullam esse virtutem: quam
Deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id
quod erat ei contrarium, cum quo depugnare possit.
Agitata enim malis quantibus, stabilitatem capit;
et quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roboratur.
Hæc nimirum causa efficit, ut quamvis sit homi-
nibus missa justitia, tamen aureum sæculum non esse
dicatur; quia malum non sustulit, ut retineret diver-
sitate, quæ sacramentum divinæ religionis conti-
net sola.

VARIORUM NOTÆ.

atque alibi cum de malis agit, nomine malorum, sæpe
non tam res ipsas turpes, vel turpitudinem earum in-
telligit, quam res adversas et naturæ contrarias; ut
infelices eventus, venena et similia, quæ proprie et
per se mala non sunt, sed quia nobis sunt noxia, vulgo
mala vocantur. Item vero quod hic ait Lactantius, dixit
Ambrosius in Expositione Psalm. cxxviii, Serm. 16;
tantum quæ Lactantius more vulgi vocavit mala,
illa nominavit austeria. Et mala, inquit Ambrosius,
non creavit Deus, sed hæc quæ videntur nobis austeria,
verbera, mors et hujusmodi alia, quæ propter
emendationem præscripta sunt noxiorum. In malo
etiam, et quovis peccato, sicut theologi, et imprimis
Augustinus, lib. v, cap. 5, contra Julianum late disputa-
tat, duo considerari possunt, turpitudine ipsa et poena.
Turpitudine nihil pertinet ad Deum: poenæ tamen recte
dicitur Deus auctor esse. Et hæc quidem divisione
poterit vere defendi hoc loco Lactantius, quamvis
quod ante diximus, commodius videatur verbis Lac-
tantii posse aptari. Si cui tamen videtur hic Lac-
tantius dicere Deum simpliciter esse mali auctorem, sciat
nos eam opinionem, quam maxime execrari, ac prop-
terea hunc laborem suscipere, ut videatur ea opinio
nullos auctores præter Manichæos habuisse. Hæc Tho-
masius in suis ad Lactantium notis.

Nam et ideo. Conjunctio et desideratur in 1 Bonon.
Regio-Put. et in 3 editis.

Potentiores esse injustos. Mss. 12 rec. et edd. vet.
Rom., et Ald., potiores.

Quæ rara est. Sic reposui ex mss. 1 Bonon. antiq.,
5 Reg., 1 Clarom. a secunda manu, et edit. Gymnic.
Multi habent quod; Regio-Put. quo; rec. quod raro est.

Capite obvoluto. Fuit hoc declamationis nomen, sed
deperditæ. — In capite obvoluto. Perit hoc scriptum.
Obvolutum est opertum, ut lib. 1, cap. 22: Obvolutam
vini amphoram poni. Plaut. Mostell. II, 1: Capite ob-
voluto ut fugiat . . . fuge atque operi caput. BUN.

Virtus esset innocentia. Mss. 2 Bonon., 1 Reg. rec.,
Tax., innocentia.

In id quod incubuerunt. Hæc lectio est mss. antiq.
2 Bonon., 6 Reg., 5 Colb., 1 Clarom., Brun. In 4
Hæc. rec., 25 Colb. est, incubuerint, quod habet etiam

CAPUT VIII.

De justitia omnibus nota ac non suscepta; de vero Dei templo, atque de ejus cultu, ut cuncta conterantur vitia.

Qui ergo putant justum esse neminem, ante oculos
habent justitiam, sed eam nolunt cernere. Quid est
enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni ser-
mone describant, conquerentes ejus absentiam, cum
sit facillimum bonos esse si velint? Quid vobis ina-
nem justitiam depingitis, et optatis cadere de cælo,
tanquam in aliquo simulacro figuratam? Ecce in
conspectu vestro est: suscipite, si potestis, eamque
in domicilio vestri pectoris collocate; nec difficile,
aut alienum a temporibus existimetis. Estote æqui
ac boni; et sequetur vos sua sponte justitia, quam
queritis. Deponite omnem malam cogitationem de
cordibus vestris; et statim vobis illud tempus aureum
revertetur: quod aliter consequi non potestis, quam
si Deum verum colere cœperitis. Vos autem, ma-
nente cultu deorum, justitiam desideratis in terra;
quod heri nullo pacto potest: sed ne tum quidem
potuit, cum potatis; quia nondum natis diis istis,
quos impie colitis, necesse est unius Dei cultum
fuisse per terram: ejus scilicet qui execratur mali-

Buneman. — In id quod incubuerint. Bonon. Reimm.,
Lips. 2: In id, quod incubuerunt. Omnes vero, in id
quod, pro in id, in quod; per ellipsin præpositio
antecegens non repetitur. Sic Epit. 27: Ne quis in eos-
dem laqueos incidat, quos illi veteres inciderunt. BUN.

Culpa vacare. Quia, juxta Hieronymum, in carne
vivere præter carnem, angelica magis vita est, quam
humana. Ciceroni quidem, ut in septimo Epistolarum
libro ad Marium scribit, Culpa vacare magnum solati-
um est. Et est sane conscientia mille testes: sed
Paulus universum mortalium genus culpæ subjicit.
BETULEIUS. — Et, si dixerimus quoniam peccatum non
habemus, veritas in nobis non est. (1 Joan., 1, 8).

Si natura pares omnibus affectus dedisset. Sic emen-
davi ex mss. Regio-Put., 5 al. Reg., 6 Colbert., 2
Clarom., Em., Cant., Brun. et edis 11. Scripti tres
totidemque vulgati, affectibus; nonnulli effectus, male.
Nullam esse virtutem. 1 Bonon. antiq. nihil esse
virtutem.

Et quanto frequenter impellitur, tanto firmiter robo-
ratur. Sic restitui ex omnibus mss. Et sic Lactantius
scripsit phrasi nonnullis scriptoribus ecclesiasticis
peculiari; in editis magis usitata est quanto frequen-
tius, tanto firmiter. Sed mss. ferunt frequenter, firmi-
ter. Ita et S. Augustinus, amoto comparativo, quod
reticere amat, ait lib. II, Retractat. cap. 15, n° 6:
Quæ mihi quasi declamatio levis (pro levior), quam
gravis confessio videtur. — Quanto frequenter. . . tanto
firmiter. Altera de hac lectione in Spark., Cell., Wal-
chio, Heumanno silentium; eam tamen præstant Bon-
on., Tax., Pen. et mss. fere omnes Isæi. Omnia satis
latina sunt, modo subaudias magis. Vide Gronov. ad
Livii lib. 1, cap. 25, et ad Livii lib. xxxiv, cap. 4; Ta-
citus lib. III Annal., cap. 46: Quanto pecunia dites et
voluptatibus opulentos, tanto magis imbellos Eduos
evincite; lib. XII Annal., cap. 14: Clementiamque ac
justitiam, quanto ignara barbaris, tanto tolerantiora
capesseret. Quod hic et alii in uno membro solum fa-
ciunt, id sæpe in utroque Tertullianus, e. g. lib. 1,
Nation. 7: Quanto proni ad malitiam, tanto ad mali
fidem opportuni estis. BUN.

Collocate. Mss. 12 rec. et 6 editi, Constituite.

tiam, exigitque bonitatem; cujus templum est, non lapides, aut lutum, sed homo ipse, qui figuram Dei gestat. Quod templum non auri et gemmarum donis corruptibilibus, sed æternis virtutum muneribus ornatur. Discite igitur (si quid vobis reliquæ mentis est) homines ideo malos et injustos esse, quia dii coluntur; et ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravescere, quia Deus hujus mundi effector et gubernator derelictus est; quia susceptæ sunt, contra quam fas est, impiæ religiones; postremo, quia ne coli quidem, vel a paucis, Deum sinitis.

Quod si solus Deus coleretur, non essent dissensiones et bella, cum scirent homines unius se Dei filios esse; ideoque divinæ necessitudinis sacro et inviolabili vinculo copulatis, nullæ fierent insidiæ, cum scirent cujusmodi pœnas Deus animarum interfectoris præpararet, qui clandestina scelera, et ipsas etiam cogitationes pervidet. Non essent fraudes, neque rapinæ, si Deo præcipiente didicissent, et suo, et parvo esse contenti, ut fragilibus, et caducis, so-

lida et æterna præferrent. Non essent adulteria, et stupra, et mulierum prostitutiones, si omnibus notum esset, damnari a Deo quicquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec fœminam necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut victum sibi obscœnissimum quærat; cum et mares libidinem continerent, et habentium pia et religiosa collatio non habentibus subveniret. Non essent igitur, ut dixi, hæc omnia in terris mala, si ab omnibus in legem Dei conjuraretur; si ab universis fierent, quæ unus noster populus operatur. Quam beatus esset, quamque aureus humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, et pietas, et pax, et innocentia, et æquitas, et temperantia, et fides moraretur! Denique ad regendos homines non opus esset tam multis et tam variis legibus, cum ad perfectam innocentiam Dei lex una sufficeret; neque carceribus, neque gladiis præsidium, neque terroris pœnarum, cum præceptorum cœlestium salubritas humanis pectoribus infusa, ultro ad iustitiæ opera homines erudiret. Nunc

VARIORUM NOTÆ.

Non lapides, aut lutum. Mss. Brun. non lapis, aut lutum.

Non auri et gemmarum donis. Sequor mss. antiquiores 6 Reg., 4 Colbert. Scripti 8 rec. et editi ferunt auro.

Ornatur. Nonnulli editi, ornetur.

Discite. Ita reposui ex quamplurimis editis ex omnibus mss. præter 1 Reg. rec. qui habet a prima manu *Disce*, ut in quibusdam impressis.

Si quid vobis reliquæ mentis est. Walchius, *reliqua*, inquit, *mens, quæ hominibus post lapsum relicta fuit.* Mihi valent hæc eadem, ac l. 1, c. 21: *Si habetis aliquid sanitatis*; lib. v, c. 5: *Si quid vobis cordis est*; ibid. c. 9: *Si quid sapitis.* Heumannus, pro *reliquæ*, scribit *reliquum*: sed non est opus ab lectione omnium librorum abire. Ita Prudentius Cathemer. xi, 94, 95: *Si quidquam tibi mentis resedit integræ.* Burmannus ex Suetonii Tiber. c. 62: *Classiorum manu elidente cadavera, nec cui residui spiritus quidquam inesset.* BUN.

Et injustos esse, quia dii coluntur. Crimen objectorum malorum impietatisque bene retorquet in nationes. Tertull. Apolog. cap. 41: *Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorum, vos malorum illices semper, apud quos Deus spernitur, statuas adorantur.* Cyprian. ad Demetrian. : *Quando ea sunt quæ iram Dei indignantis ostendunt, non propter nos sunt, a quibus Deus colitur; sed delictis et meritis vestris irrogantur, a quibus Deus omnino nec quæritur, nec timetur.* ELMENHORST.

Ideo mala.... ingravescere. Legit vestigia Cypriani adv. Demetrianum. Objiciebant Gentiles Christianos esse omnium malorum causas. Talia ut refutarent, Arnobius suos libros contra Gentiles, et Augustinus opus de Civitate Dei, et Orosius Historiam suam scripsit. BUN.

Copulatis. Sine ulla interpunctione. Sic restitui ex mss. 7 Reg. inter quos duo sunt vetustissimi, ex 4 Colbert. multisque aliis, et vet. edit. Rom. Scripti 7 rec. et plurimi editi habent *copulatos*.

Præpararet. Ita reposui ex mss. Regio-Put. et quamplurimis aliis, et vet. editis Rom. favente 1 alio Reg. antiquissimo, in quo legitur *præparavit*; in 4 Reg. rec., 2 Colbert. et 9 excusis, *præparet*.

Pervidet. Sic restitui ex mss. maximo numero, ac 2 vet. edit. Rom. Hoc verbo passim utitur Lactantius; et congruentius est, quam *videt* manusccriptorum sex

et Impressorum octo. Hoc probant voces *clandestina*; item *cogitationes*.

Ut fragilibus. Addidi ut ex 6 editis cunctisque mss. præter 1 Colbert. et 1 Clarom., in quibus et in 9 vulgatis desideratur. Et ibidem pro *præferrent*, Francius ad oram sui Lactantii legebat *præferre*.

Fœminam.... quærat. Ms. Brun. et edit. Betul. *fœminas... quærant*.

Mares libidinem continerent. Genuina lectio a me restituta ex edit. Betul. et Cellar. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. quibus, ac cæteris excusis, est *contemnerent*.

Religiosa collatio. Id est collectæ elemosynæ.

Non essent igitur, ut dixi. Ms. 1 Bonon. antiq. et 5 edit. rec. *Nec essent mutua, ut dixi*; inepte.

Si ab omnibus. Ex cunctis pene mss. restitutum. In 2 Reg. rec. 5 Colbert. et editis 16, *si ab hominibus*.

In legem Dei conjuraretur. Id est, *conspiraretur*, seu, ut Gallæus et Francius volunt, *juraretur*. Vox enim *conjurare* plerumque in malam partem accipitur a scriptoribus. Lactantius igitur proprie voluit accipere pro simul jurare; atque alludit ad primum illum morem, quo sancti viri Judæos juramento obstringebant, se servaturos Dei legem, nec ab illa ullo modo deflexuros. Talis conjuratio bona et laudabilis. GALLÆUS. — Attamen non discedendum a consensu omnium scriptorum et editorum. Nam licet plerumque in malam partem sumatur, Servius tamen ad Virg. viii Æn. 5: *Notandum, inquit, de re bona conjugationem dici posse.* Notum illud Claudiani de III, Consul. Honorii, pag. 96, 98:

O nimium dilecte Deo, cui militat ather,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

Moraretur. Ni Lactantius sic loqui amaret, ut jam annotavi, lubenter cum Francio scriberem *moraretur*: quod contra mss. et editorum fidem facere non audeo.

Tam multis. Jamdiu dixerunt cordati ac sapientes, multas leges argumentum esse corruptorum in Republic. morum. Unde Cicero II de Officiis, et Sallustius dixerunt, ex malis moribus bonas nasci leges.

Præsidium. Qui provinciis præerant.

Ultro ad justitiæ opera homines erudiret. Præpositionem *ad* ex mss. et excusis addidi, quæ deest uni Bononiensi antiq. et editis quinque. Vide infra cap. 10, *erudiantur ad injustitiam*; et cap. 41 ad finem, *Ad hæc opera cultores suos erudiunt*.

autem mali sunt ignorantia recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus: « Sicut una, inquit, eademque natura mundis omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur: sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate dissentiunt; nec se intelligunt esse consanguineos, et subjectos omnes sub unam eandemque tutelam: quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent. » Universa igitur mala, quibus humanum genus seipsum invicem conficit, injustus atque impius deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem Deum tanquam prodigi ac rebelles liberi abnegassent.

CAPUT IX.

De sceleribus impiorum, et Christianorum cruciatibus.

Nonnunquam tamen sentiunt se malos esse, et veterum saeculorum statum laudant, et de suis moribus meritisque conjectant abesse justitiam: quam observantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt, verum etiam violenter oderunt, et persequuntur, et exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non esse justitiam, quam nos sequimur: quomodo, si illa venerit, quam veram putant, eam recipient, qui laniant et occidunt eos, quos et ipsi fatentur imitatores esse justorum, quia bona operentur et justa; cum, si tantummodo malos occiderent, digni essent ad quos justitia non veniret, cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quam humani cruoris effusio. Quanto magis, cum pios interficiant, et ipsos justitiae sectatores pro hostibus ducant; immo vero plus quam pro hostibus? quibus, utique cum animas eorum, et opes et liberos ferro et igni appetant, tamen parcitur victis; et est locus inter arma clementiae: aut si adeo saevire placuit, nihil plus in

A eos fit, quam ut occidantur, vel in servitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile est, quod fit adversus eos qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habentur, quam qui sunt ex omnibus innocentes.

Audent igitur homines improbissimi justitiae facere mentionem, qui feras immanitate vincunt, qui placidissimum Dei gregem vastant,

Lupi ceu
Raptore atra in nebula, quos improba ventris
Exegit caecos rabies.

Verum hos non ventris, sed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, sed aperta praedatione grassantur; nec eos unquam conscientia scelerum revocat, ne sanctum ac pium nomen justitiae ore illo violent, quod cruore innocentium, tanquam rictus bestiarum madet.

Hujus tanti et tam pertinacis odii quam potissimum causam esse dicamus? Utrumne

Veritas odium parit,

ut ait poeta, quasi divino spiritu instinctus? An erubescunt coram justis et bonis esse nequam? an potius utrumque? Nam et veritas ideo semper invisita est, quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum; nec aliter se putat malefactorum voluptate securius perfrui posse, quam si nemo sit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam scelerum et malitiae suae testes extirpare funditus nituntur, et tollere, gravesque sibi putant, tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestive boni, qui, corruptis moribus publicis, convicium bene vivendo faciant? Cur non omnes sint aequae mali, rapaces, impudici, adulteri, perjuri, cupidi, fraudulentis? quin potius auferantur, quibus coram male vivere pudet; qui peccantium frontem, etsi non verbis, quia tacent, tamen ipso vitae genere dissimili feriunt et verberant? Castigare enim videtur quicumque dissentit.

VARIORUM NOTÆ.

Mali sunt. Ms. Cantabrig. et 6 vet. edit. perperam addunt *homines.*

Disputans enim. Mss. Goth., 1 Lips., Brun., *disputans valide, omisso enim.*

Sicut una, etc. Non extat hic locus, neque in libris de Legibus, nec in aliis Ciceronis operibus. Hinc et aliunde conjicere est truncatos esse ac multum depravatos Ciceronis libros.

Sub unam eandemque tutelam. Mss. 6 rec., *sub una eademque tutela.*

Deorum profecto vitam homines viverent. Mss. 16 rec. et 5 edit. habent, *deorum profecto vita homines viverent.* At ipsa phrasid est inter Ciceronis fragmenta lib. 1 de Legibus, *deorum profecto vitam omnes viverent.* Et Cic. Orat. 4 Verrin., n. 118: *Tutorem vitam sese meo praesidio victuros esse arbitrantur.* Caeterum homines in omnes, contra omnium Lactantianorum codicum fidem, mutare nolui. Et Lactantius noster alibi quoque dixit lib. 1, cap. 14: *Agrestem vitam vivebant, lib. vii, cap. 24: Vivent homines tranquillissimam et copiosissimam vitam; et lib. de Ira Dei, cap. 7: Vitam pecudum sub humana specie vivet.*

Interim. Mss. 5 rec. et vet. edit. Rom. iterum.

Quia bona operentur. Sic lego cum antiquioribus mss. 5 Reg. pluribusque aliis, et 9 editis vet. In 3 scriptis rec. est, *qui bona operentur*; in 5 rec. et 7 vulgatis, *quia bona operantur*; in 2 excusis *qui.*

Tamen parcitur victis, etc. Augustinus in 1 cap. lib.

1, de Civ. Dei conqueritur civitatem Christi, quae Ecclesia est, exulare in hoc mundo, et affligi ab iis ipsis, quorum ars, secundum poetam, et laus peculiaris,

Parcere subjectis, et debellare superbos.
(Virgil. vi Aeneid., v. 875.)

D Et in altero cap. aliquot exemplis docet, nulla unquam bella fuisse gesta, ut victis victores parcerent.

Inter orna. Vide Cic. Orat. pro Marcello.

Lupi. Vide Virg. ii Aeneid., 556.

Dicamus? Ita omnes mss. et editi, praeter 1 Colbert. et 3 edit. quibus est *dicemus?*

Veritas. Terent. Andr. act. 1, scen. 1. Hoc ait Sosias libertus.

Divino spiritu instinctus. Mss. 8 rec. et edit. 4, *instructus*; caeteri *instinctus.*

Graves... putant. Plane geminus est locus lib. v, cap. 24: *Persequuntur (sanctos et justos viros), quos sibi graves sentiunt... ut... auferant omnino de terra ne sint qui possint eorum nequitiam coercere.*

Tanquam vita eorum coarguatur. Conf. ad rem, c. 6. Sulp. c. Sever. lib. ii, cap. 28: *Semper inimica virtutis vitia sunt, et optimi quique ab improbis quasi exprobrantes adspiciuntur.* Seneca de Vita Beata, c. 19: *Expedit vobis neminem videri bonum, quasi aliena virtus exprobratio delictorum vestrorum sit.* Bun.

Quibus coram male vivere pudet. Ita omnes prope

Nec est magnopere mirandum, si adversus A homines ista fiat, cum adversus ipsum Deum, propter eandem causam, insurrexerit etiam populus in spe constitutus, nec Dei nescius; sequiturque justos eadem necessitas, quæ ipsum justitiæ violavit auctorem. Vexant ergo, et exquisitis pœnarum generibus excruciant; parumque habent interficere quos oderunt, nisi etiam crudelitas corporibus illudat. Si qui autem doloris vel mortis metu, vel sua perfidia cœleste sacramentum deseruerint, et ad funesta sacrificia consenserint, eos laudant, et honoribus mactant, ut eorum exemplo cæteros illiciant. Qui autem magis æstimaverint fidem, cultoresque se Dei non abnegaverint, in eos vero totis carnificinæ suæ viribus, veluti sanguinem sitiunt, incumbunt; et desperatos vocant, quia corpori suo minime parcunt: quasi quidquam desperatius esse possit, quam torquere ac dilaniare eum, quem scias esse innocentem. Adeo nec pudor ullus apud eos superest, a quibus abest omnis

humanitas! Et retorquent in homines justos convicia sibi congruentia.

Impios enim vocant, ipsi scilicet pii, et ab humano sanguine abhorrentes; cum si et actus suos considerent, et illorum quos tanquam impios damnant, jam intelligant, quam mendaces sint, et iis omnibus, quæ adversus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de nostro, sed ex illorum numero semper existunt, qui vias obsideant armati, maria prædentur; vel si palam grassari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur, aut maritos, ut adulteris nubant, qui natos ex se pueros aut strangulent, aut si nimium pii fuerint, exponant; qui libidines incestas, nec a filia, nec a sorore, nec a matre, nec a sacerdote contineant; qui adversus cives suos patriamque conjurent: qui nec culleum metuant; qui denique sacrilegia committant, et deorum, quos colunt, templa dispolient; et ut quæ levia sunt atque illis usitata dicamus, qui hære-

VARIORUM NOTÆ.

mss. et plerique editi. Et recte, per anastrophe; hoc est, *coram quibus christianis pudet ethnicos male vivere*. At mss. Oxon. et 11 vulgati, ediderunt *quos coram male vivere pudet*: quasi pronomen *quos* cum *pudet* jungi poseat. — Non infrequens nostro anastrophe. lib. vi, cap. 5: *Queis in versamur*. Ibid. cap. 17: *Quos contra disputant*. Sensus est, pudet ethnicos coram Christianis male vivere: sensu eodem dixit supra: *Erubescant coram justis et bonis esse nequam*. Bun.

Ipsum Deum. Christum scilicet.

Populus in spe constitutus. Judaicus scilicet, de quo Actor. c. xxvi, v. 6: *In spe quæ ad patres nostros re-promissionis facta est a Deo*.

Justos. Id est, Christianos.

Sua perfidia. Mss. 1 Regio-Put. et 8 rec. cum editis, *suapte*; Brun. *suadente*. Cæteri scripti, inter quos 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimi, ut in textu, *cœleste sacramentum deseruerint*; id est, Christi religionem.

Et honoribus mactant. Id est, augment, cumulant, apud Plautum et Ciceronem. 1 Colb. et Brun., *magnificant*. Francius forte *lactant*. At *mactant*, genuina Lactantii lectio. Sic infra, cap. 10, *infortunio mactant*.

Desperatos vocant, etc. Desperatus est *παράβολος*: ita vocati qui aliter confectores dicebantur, qui ad bestias pugnabant, et illis conficiendis operam suam locabant, quos inde *παράβολους* desperatos vocabant. Et ita olim Christiani indigitati, quod sibi non pareerent, atque animam libenter pro Deo suo ponerent. SALMASIUS.—Mallentque lacerari, quam fidem Christo datam violare.

Impios enim vocant. Christiani vulgari convitio ab ethnicis impii, infausti, athei, irreligiosi, profani et sacrilegi nuncupati, quia diis nil omnino tribuebant, nec pro imperatoribus sacrificabant, Tertull.: *Deos, inquit, non colitis, et pro imperatoribus sacrificia non impenditis*, etc. itaque sacrilegii et majestatis rei convenimur. Arnob. lib. iv: *Quoniam nos impios, irreligiosos vocatis*.

Adeo nec pudor ullus. Mss. 5 rec. et 6 vet. editi, *Adeo vero nec pudor ullus*.

Retorquent. Ms. Jun. et 5 excusi, *detorquent*; 2 Colb. et 1 Clarom. *torquent*.

Ipsi scilicet pii, et ab humano sanguine abhorrentes. Hæc per ironiam dicta. Mss. 14 et edit. Rom. 1170, *ipsi scilicet impii, male*; non enim cohæret cum *et ab humano sanguine abhorrentes*.

De nostro, sed ex illorum numero. Ita plurimi mss. inter quos sunt antiqui. In 12 rec. bis legitur *de*; bis *ex* in Brun.

Si nimium pii fuerint. Goth.: *Si minus pii fuerint*. At volebant magis pii videri, qui exponebant pueros, quam qui strangulabant. Alias facile erat corrigere, *si nimium pii fuerint*. Variare enim has voces in mss. ostendi ad lib. i, cap. 10. Bun.

Exponant. Sic Tertull. Apol., capite 9: *Imprimis filios exponitis, suscipiendos ab aliqua matre extranea*. Arist. lib. vii, Politic., cap. 17. Secundum legem Atheniensibus libitum fuit interficere, vel exponere, quidquid natum nollent: quæ crudelitas etiam apud populum sapientissimum! Thebani contrarium lege caverant, ut si quis infantem exposuisset, morte plecteretur. Ælianus Variar. hist. lib. ii, cap. 7. Exponebantur vero sæpe infantes cum monumentis, quæ generali nomine Græcis *γυωρίσματα*, Latinis crepundia dicuntur. Terent. Eunuch. Act. iv, Sc. 6:

Ubi tu cistellam? adfer cum monumentis.

Addebantur hæc crepundia, tanquam fortunæ viaticæ, ut, qui infantes inveniret, haberet unde aleret. Variæ hujusmodi monumentorum species recensentur apud Longum, lib. 1 *ποιμενία*. Ibi de fasciis, ensiculo, mitra, crepidis aliisque id genus, loquitur. BETUL.

Sacerdote. Pro Vestali virgine, sic Æneid. i, 277, *Regina Sacerdos, pro Vestali*.

Nec culleum. Ita scribo cum antiquis, et cum mss. 1 Regio-Put., 4 al. Reg., 2 Colb., 1 Sorbon., Nav., Viet., Gat., Marm., 1 Clarom. edit., 2 vet. Rom., et Fasit. 1543. At 1 Colbert. et Brun. *nec ulum*; 1 Reg. rec., 4 Colbert., 1 Clarom. et 6 excusi, *nec culeum*; 1 Reg. antiq. 2 Colbert. a secunda manu, Jun., *nec eculeum*. De hoc supplicii genere dixi ad c. 14, l. iii.

Atque illis usitata. Sic ferunt quamplurimi mss., inter quos duo sunt Regii antiquissimi, 1 Bonon. quoque qui addit *illis*. Sed Cauc., Lips., Pal., Ultr., legunt *neque usitata*; alii rec. et totidem editi, *atque inusitata*. Seculi sumus lectionem a Thomaſio allatam ex veteri codice Bononiensi desumptam; quam doctissimus editor hoc confirmat exemplo. Hæc, inquit, testamentorum suppositio ad hæreditates invadendas, apud Gentiles valde erat usitata: quo nomine M. Crassus, qui unus erat ex principibus Rom. Reipub. male audivit. Quod cum in principe accideret, quid de aliis credendum est?

ditates captent, testamenta supponant, justos hæredes vel auferant, vel excludant; qui corpora sua libidinibus prostituunt; qui denique immemores, quid nati sint, cum fœminis patientia certent; qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant et profanent; qui virilia sua ferro metant; et, quod est sceleratius, ut sint religionis antistites; qui ne vitæ quidem suæ parcant, sed extinguendas publice animas suas vendant; si iudices sedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant; qui cælum quoque ipsum beneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Hæc, inquam, et his plura scelera utique ab iis fiunt, qui deos colunt.

Quis inter hæc tot ac tanta justitiæ locus est? Et ego de multis collegi, non ut arguerem, sed ut ostenderem. Qui volent scire omnia, Senecæ libros in manum sumant, qui morum vitiorumque publicorum et descriptor verissimus, et accusator acerrimus fuit. Sed et Lucilius tenebrosam istam vitam circumscripte breviterque depinxit his versibus:

Nunc vero a mane ad noctem, festo atque profesto
Totus item pariterque die, populusque, patresque
Factare induforo se omnes; decedere nusquam,
Uni se atque eidem studio omnes dedere et arti:
Verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
Blanditia certare, bonum simulare virum se,
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Cum fœminis patientia certent. Contra eos qui in viros libidine exardescunt.

Qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant. Dum videlicet execrabilem in se furorem admittunt: qui nec capiti quidem parcat, ut ait lib. vi, c. 53, ita ISÆUS. Num de crimine intelligitur cum vir in seipso violat continentiam? — Sanctissimam... corporis... partem. Sc. caput. Vide Scriptores a me citatos ad l. vi, c. 23. Hic expressit Ciceronem post reditum, c. 5, Qui ne a sanctissima quidem parte corporis potuisset hominum impuram intemperantiam propulsare. Videsis Grævium h. l. p. 567. BUN.

Qui virilia sua ferro metant. Arnob. lib. v: Et non quotidie videamus eos, qui sibi demesserint has partes. Senecæ libros. Inter ea quæ ejus extant, lege alteram epistolam libri decimi sexti, ubi cum in alia scelera, tum vero maxime in iudices corruptos invehitur. Eadem videas in Tertulliani Apologetico, cap. 12.

In manum sumant. Cicero lib. iii, de Orat. cap. 4: Qui hæc in manus sument. Lib. ii, Tuscul. cap. 3: Epicurum... in manus sumit. Plinius lib. i, epist. 16: Quum ejus orationes in manus sumpseris. Quintil. lib. x Inst. cap. 1, pag. 882: Quarum orationes in manus sumpserimus. BUN.

Pariterque die. Ita Regio-Put. aliique. In 17 rec. et editis 5 est dies. 1 Reg. antiq. pariter quidem.

Induforo. Mirum quam hic varient manuscripti. Lego Induforo ex 1 Reg. antiquissimo, Pal. et Pen. et ipso Lucilio, edito a Francisco Douza, accedentibus mss. Cauc., 4 Reg., 5 Oxon., 3 Colbert., Jun., Ultr., Nav., Gat., Marm., Em., 2 Clarom., Brun., et 6 edit. quibus est indeforo, pro induforo, per archaismum, ut legitur apud Lucretium, lib. iv. vers. 518; edit. Lambin. Indugredi, vel endogredi pro ingredi. Dixerunt enim Antiqui indu et endo, pro in, ut observat Lambinus ibidem, pag. 456 et 277. Apud eundem Lucretium indu manu, indu statu, pro in manu, in statu; lib. v, indu manus, pro in manus; et lib. vi, indu mari, pro in mari. 1 Bonon. antiq. et 4 alii rec. habent induforum; 2 Reg. induforus; 1 Reg. et 5

A Nostro autem populo quid horum potest objici, cujus omnis religio est, sine scelere ac sine macula vivere? Cum igitur videant, et se, ac suos ea quæ diximus gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi æquum et bonum; poterant, si quid saperent, ex hoc intelligere, et illos qui bonum faciunt pios esse, et se impios, qui nefanda committunt: neque enim fieri potest, ut qui in omnibus vitæ suæ actibus non errant, in ipsa summa errent, hoc est in religione, quæ rerum omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo, quod est summum, per cætera universa sequeretur. Eoque fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, non et in religione fallantur: quoniam pietas in summo regulam tenens, tenorem suum servaret in cæteris. Ita fit ut in utraque parte, de conditione rerum quæ geruntur, qualis sit summa ipsa noscatur.

CAPUT X.

De falsa pietate, et de falsa et vera religione.

Operæ pretium est cognoscere illorum pietatem, ut ex iis, quæ clementer ac pie faciunt, possit intelligi qualia sint quæ ab his contra jura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer incessere, aliquam mihi personam poeticam sumam, quæ sit

VARIORUM NOTÆ.

vulgati indufori; 1 Colbert. et Vict. videre foro, corrupte. Legitur etiam induforo apud Ennium libro vii. Induforos eos existimat Betuleius, qui otia sua in foro terunt; sicut inforare apud Plautum idem est, ac aliquid in foro vulgare. Fere similia in Virgilio indupator, pro imperator; et indugredi ac indupeditus apud Lucretium, pro ingredi et impeditus. Existimat tamen Thom. Spark. legendum esse endo forum, quia sic Lucret. lib. ii, habet:

Si fas endo plagas colestes scandere cuiquam;

atque endogredi apud eundem Lucretium, pro ingredi. Blanditia certare. Ita cuncti fere mss. et edd. nec aliter legitur apud Lucilium. mss. rec. 1 Reg., Balianol. et vulgati sex, blandiri, certare.

Nostro. Ita etiam Tertullianus.

Universa sequeretur. Sic omnes prope mss. et impressi. Regio-Put. et excusi ferunt sequitur; 1 Bonon. antiq. quæreretur; 2 Reg. rec., 1 Colb., Cant. et 3 vet. edit. frequentatur. Nostra lectio multum arridebat Antonio Augustino, viro in litteris sagacissimo.

Eoque fieri. Ita restitui ex multis editis, cunctisque mss. præter 2 Reg. et 7 edit. qui habent æque; edit. Thomas. Atque; 1 Bonon. antiq. Atquin. Hæc emendatio est Antonii Augustini jamjam laudati, qui legebat, quod est summum, per cætera universa sequitur, eoque fieri non potest, etc. quæ lectio multum Thomasio arridebat. At Buneman habet. Æque fieri non potest, et in hanc vocem notam sequentem exhibet.—Frequenter ita Lactantius voce æque utitur, quod hinc inde libri, substituto eoque, corruerunt. Sic l. iii, c. 17: Sapientis est male facere... Æque stulti est bene facere. Ibid., c. 27: Qui religionem non suscipiunt, terreni sunt, quia... est; et qui animam putant... interire, æque in terram spectant, quia, etc. BUN.

Non et in religione fallantur. Ex cunctis mss. et editis quamplurimis restitui particulam negantem, quæ abest a nonnullis editis. In 6 excusis est, non etiam.

Servaret in cæteris. Hæc lectio est quamplurimorum

vel maximum pietatis exemplum. Apud Maronem A rex ille,

Quo justior alter
Nec pietate fuit, nec bello major et armis,
quæ nobis documenta justitiæ protulit?

Vinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris
Inferias, cæso sparsurus sanguine flammæ.

Quid potest esse hac pietate clementius, quam mortuis humanas victimas immolare, et ignem cruore hominum tanquam oleo pascere? sed fortasse hoc non ipsius vitium fuerit, sed poetæ, qui

Insignem pietate virum

insigni scelere fœdaverit. Ubi est igitur, o poeta, pietas illa quam sæpissime laudas? Ecce pius Æneas

Sulmone creatos
Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens,
Viventes rapit, inferias quos immolet umbris,
Captivoque rogi perfundat sanguine flammæ.

Cur ergo dicebat eodem ipso tempore quo victos homines ad immolationem mittebat,

Equidem et vivis concedere vellem;

cum quos vivos habebat in potestate, vice pecudum juberet occidi? Sed hæc, ut dixi, culpa non illius fuit, qui litteras fortasse non didicerat, sed tua, qui cum esses eruditus, ignorasti tamen quid esset pietas, et illud ipsum, quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis esse officium credidisti. Videlicet ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid quod:

VARIORUM NOTÆ.

mss. et 7 editorum. Regio-Put. et 7 alii rec. et 5 edit. servat et; ms. Jun. servant.

Rex ille. Æneas scilicet, Virgil. i Æneid. 544.

Vinxerat. Virgil. xi, v. 81.

Umbris. Umbræ sunt animæ defunctorum.

Inferias. Inferiæ sunt sacra mortuorum xxx et xl. et anniversario die, cum aspersione super tumulum. Vid. Virg. lib. v.

Cæso sanguine. Pro cæsorum sanguine; ut idem Æneid. lib. x, v. 520, Captivo sanguine, pro sanguine captivorum.

Sparsurus. Ex omnibus ferme mss. et 15 excusis; melius quam sparsuros, ut est in 1 rec. Reg., Jun., 1 Colbert. et 6 vet. edit. In 3 scriptis rec. sparsuras, mendose.

Clementius. Ironice. Ita mss. 1 Reg. antiquissimus, 2 Bonon., 4 al. Reg., 4 Colbert., 3 Lips., Bold. Cotton. Marin., 1 Clarom. edit. vet. Rom. 1474, et al. 7. Et recte. Vide supra clementer, et inclementer, et infra quæ sequuntur. Ms. Jun. cum Francio inclementius; Regio-Put. et 13 rec. scripti ac 10 edit. dementius. Hanc lectionem ultimam minus apte defendit Gallæus; nec enim advertabat hic esse ironiam Lactantii in Gentiles. Vide not. ad c. 56, de Mortibus Persecutorum. Quid potest esse hac pietate clementius.—Mss. Jun. inclementius, unde 10; Columbus ad c. 51, libri de Mort. Pers. veram lectionem esse colligit: Quid esse potest hac pietate inclementius? Quid dementius, quam mortis., pascere, ut hoc velit: Nihil inclementius, adeoque nihil Ænea, qui pius se jactavit, indignius (nam et clementia pietas dicta, ut prius est ostensum) quam cedere et exire crudeliter innocuos homines; nihil inconvenientius duci perito et prudenti, quam credere mortuos pasci cruore humano. Heumannus in addendis credit, Columbum ingeniose ac feliciter ita emendasse. BUN.

Bonus Æneas haud asperranda precantes
trucidavit; adjuratus enim per eundem patrem, et
per

Spes surgentis Iuli,
nequaquam pepercit,

Furiis accensus et ira.

Quisquamne igitur hunc putet aliquid in se virtutis habuisse, qui et furore tanquam stipulo exarserit, et manium patris, per quem rogabatur, oblitus, iram frænare nequiverit? Nullo igitur modo pius, qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemit.

Dicit hic aliquis: Quæ ergo, aut ubi, aut qualis est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt, qui concordiam cum omnibus servant, qui amici sunt etiam inimicis, qui omnes homines pro fratribus diligunt; qui colibere iram sciunt, omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarum et errorum nubes hominum pectora obduxit; qui cum se maxime pios putant, tum maxime fiunt impii! Quanto enim religiosus terrenis istis simulacris inserviunt, tanto magis scelerati adversus nomen veræ divinitatis existunt. Itaque pro merito impietatis suæ gravioribus malis sæpe vexantur, quorum causam quia nesciunt, fortunæ culpa omnis adscribitur: et locum invenit Epicuri philosophia, nihil ad deos pertinere censentis; nec gratia eos tangi, nec ira moveri, quia et contemptores eorum sæpe videant beatos, et cultores sæpe miseros. Quod eo fit; quia cum religiosi videantur, et natura boni,

Qui insignem pietate virum insigne scelere fœdaverit. Virgil. i Æneid. Hæc lectio est ex mss. Regio-Put., 5 al. Reg., 6 Colb. Cant., 2. Clarom. et 6 edit. nisi quod 4 scripti totidemque impressi legunt fœdavit; cæteri fœdaverit; 2 lieg. et 7 vulgati, qui illum insignem.

Ecce pius Æneas. Sic restitui ex mss. et excusis, præter 1 Bonon. antiq. et 5 edit., in quibus est, Tum pius Æneas; minus apte ad Lactantii mentem.

Sulmone. Hæc ex Æneid. lib. x, v. 517. Sulmone, quod in antiquo Latio oppidum fuit, ait Plinius.

Quattuor hic juvenes... quos immolet umbris. Tertullianus: Olim, quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari creditum erat, captivos vel servos in exequiis immolabant.

Eodem ipso tempore. Idem ipse, passim apud Lactantium.

Equidem. Virgil. Æneid. lib. xi, vers. 111.

Bonus. Per ironiam, ex Virg., l. ii.

Adjuratus enim per eundem patrem. Æneidos, lib. x, v. 524:

Per patrios manes et spes surgentis Iuli

Te precor hanc animam serves.

CELL.

Et per spes surgentis Iuli. Ex Virgil. Æneid., x, v. 524. Vocem per restitui ex 5 mss. Reg. quorum duo sunt antiquissimi. In 10 rec. et 6 impresis est, et spem.

Furiis. Virg., Æneid., l. xii, v. 946.

Et manium patris. Mss. 3 Colb. et 1 Clarom. manum; Em. inanibus.

Repugnantes. 1 Bonon. antiq. pugnantes; Jun. deprecantes.

Dicit, etc. Eximia descriptio, qua docetur qui sint, vel esse debeant christiani.

Fiunt. Heum. legit. sunt; recte.

Nihil ad deos. De hoc in libro de Ira Dei, c. 4, et supra, l. iii, c. 17.

Censentis. Ms. 1 Bonon. antiq. contestantis.

nihil tale creduntur mereri, quale sæpe patiuntur. A Consolantur se tamen accusatione fortunæ; nec sentiunt quod si esset ulla, cultoribus suis nunquam noceret. Merito igitur hujusmodi pietatem pœna consequitur, et offensa divinitas scelere hominum prave religiosorum gravi eos infortunio mactat; qui licet sanctis moribus vivant, in summa fide atque innocentia, tamen quia deos colunt, quorum ritus impios ac profanos Deus verus odio habet, a justitia, et a nomine veræ pietatis alieni sunt.

Nec est difficile docere, cur deorum cultores boni et justii esse non possint. Quomodo enim sanguine abstinebunt qui colunt cruentos deos, Martem atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent, qui expulsores patris sui Jovem; aut natis ex se infantibus, qui Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt deam nudam et adulteram, et quasi apud deos prostitutam? Quomodo se a rapinis et fraudibus abstinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis non fraudis esse decipere, sed astutiæ? quomodo libidines coercebunt, qui Jovem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæterosque venerantur quorum adulteria, et stupra in mares et fœminas, non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris, atque cantantur, ut sint omnibus notiora? Possuntne inter hæc justii esse homines, qui, etiamsi natura sint boni, ab ipsis tamen diis erudiantur ad injustitiam? Ad placandum enim Deum quem colas, iis rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit ut vitam colentium Deus pro qualitate

nominis sui formet, quoniam religiosissimus est cultus, imitari.

CAPUT XI.

De crudelitate gentium in christianos.

Is igitur hominibus, qui deorum suorum moribus congruunt, quia gravis est et acerba justitia, eandem impietatem suam, qua in cæteris rebus utuntur, adversus justos violenter exercent. Nec immerito a prophetis bestię nominantur. Præclare itaque Marcus Tullius: «Etenim si nemo est, inquit, qui emori malit, quam converti in aliquam figuram bestię, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto præstabilior est animus corpore.» Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæviores; sibi que adeo placent, quod homines nati sunt, quorum nihil, nisi lineamenta et summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hircania tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad ventris satietatem furit, fameque sedata, protinus conquiescit. Illa est vera bestia, cujus una jussione.

Funditur ater ubique cruor...

Crudelis ubique

Luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit; et non tantum artus hominum dissipat; sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis extet sepulturæ lo-

VARIORUM NOTÆ.

Infortunio mactat. Ita et apud Plautum *Amphytr.*, act. iv, scen. 2, et *Curcul.*, act. iv, scen. 5; Terent. *Phorm.*, v, 8, 29. Ita supra *honore mactare*, pro *honore cumulare*.

Summa fide. Hic tantum agitur de fide civili quæ, apud Ciceronem de *Officiis*, fundamentum est justitiæ.

Martem, etc. Contra vanitates istas satis dictum est libris i et ii.

Saturnum. Ed. Sublac. habet *qui colunt Saturnum*.

Prostitutam. Lips. 2, 3, Reimm., *destitutam*. At plures mss. editi vero omnes, *prostitutam*. Ipse de eadem *Venere*, l. i, c. 17: *Quid loquar obscenitatem Venere omnium libidinibus prostitutæ?* Conf., l. iii, c. 22: *Non adulteræ... sed prostitutæ.* BEN.

Exprimuntur. Em. *Exponuntur*.—*Exprimuntur.* Ita, D excepto Emman., omnes scripti et editi, et recte. Proprium in hac re verbum. *Epit.*, c. 65: *Histrionum etiam impudici gestus... libidines quas saltando exprimunt, docent.* Non obscure exprimit Cyprianum, l. ii, ep. 2, ed. Erasm. f. 53, *exprimunt impudicam Venere, adulterum Martem*, etc.

Erudiantur ad injustitiam. Sic res poscit, et omnes fere mss. et editi. Nonnulli scripti et vulgati, *ad justitiam*, sed male.

Religiosissimus est cultus, imitari. Augustinus: *Summa religionis est imitari eum quem colas.* Seneca, ep. xcv: *Satis deos coluit, quisquis illum imitatus est.*

Is igitur hominibus, etc. 5 Reg., 2 Colb., Bodl., Cotton., 1 Clarom., ii igitur homines... quia gravem habent acerbamque justitiam.

Bestiæ nominantur. Vide Ezechielis, c. xxxiv, 5, 8, 25, 28; Sophoniæ, c. ii, 14 et 15; Exodi, c. xxvi, 6 et 22. Sic etiam Danielis, vii capite, per quatuor animalia, quatuor regna tyrannica describuntur.

Præclare itaque Marcus Tullius. Hic locus non extat, ait *Betuleius*, sed similem habes, lib. iii, *Offic.*, c. 5. *Emori.* Apud Ciceronem, *mori*.

Figuram bestię. De simili, sed fabulosa hominum in bestias transformatione, vide Plinium, lib. viii, cap. 22.

Animo esse efferato. Ms. Mertonensis, *animum esse efferatum*.

Sæviores. Edit. 1476, *Brutiores*.

Quis Caucasus, etc. Respicit ad illud *Didonis*, *Æn.*, iv, v. 365:

Perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
Caucasus, Hyrcanæque admorunt ubera tigres.

Caucaso immanitatem tribuunt, propter Promethei fabulam: ego malo propter multitudinem pantherarum, quibus eum Philostr. in vita Apollonii scribit esse refertum. India et Hircania tigride formidabiles sunt. Plin., l. viii, c. 48. De elephante, tigride et formica Indiæ, lege Arrianum, l. viii, qui est de rebus Indicis. Taceo Heliodorum in sua Theagenis et Charicleæ fabula. BETUL.

Illam est vera bestia. Quantum conjecturis locus est dandus, intelligit Diocletianum, cujus edicta et persecutio describuntur ab Eusebio in *Ecclesiastica hist.*, l. viii, et de Nicomedica præsertim truculentia, c. 5 et 6 ejusdem libri, et de Mortibus persecut.

Jussione. Sic et infra *satellites impiæ jussionis*. Quæ vox non est admodum latina.

Funditur, etc. Virgilius *Æneid.*, l. iv, v. 646, et l. ii, v. 368.

In cineres furit. Ex hoc loco illustratur liber de *Mort. pers.*, c. 21, extr. qui facit, ut de Galerio non minus explicem, quam de Diocletiano, ad quem *Betuleius* retulerat. Conf. Euseb. *Hist. eccles.*, l. viii,

cus; quasi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut ad eorum sepulcra veniatur, ac non ut ipsi ad Deum perveniant.

Quenam illa feritas, quæ rabies, quæ insania est, lucem vivis, terram mortuis denegasse? Dico igitur nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ jussionis necessitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut proventio dignitatis fuit, sed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad pœnam sempiternam. Quæ autem per totum orbem singuli gesserint, enarrare impossibile est. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? Accepta enim potestate, pro suis moribus quisque sævit. Alii præ nimia timiditate plus ausi sunt, quam jubebatur: alii suo proprio adversus justos odio; B quidam naturali mentis feritate; nonnulli ut placerent, et hoc officio viam sibi ad altiora munirent. Aliqui ad occidendum præcipites extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo coneremavit. Sed hic quanto sævior, tanto clementior invenitur. Illud vero pessimum genus est, cui clementiæ species falsa blanditur: ille gravior, ille sævior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Itaque dici non potest, hujusmodi iudices quanta et quam gravia tormentorum genera excogita-

verint, ut ad effectum propositi sui pervenirent.

Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari possint, nullum se innocentium peremisse (nam et ipse audivi aliquos gloriantes, quod administratio sua in hac parte fuerit incruenta), sed et invidiæ causa; ne aut ipsi vincantur, aut illi virtutis suæ gloriam consequantur. Itaque in excogitandis pœnarum generibus, nihil aliud quam victoriam cogitant. Sciunt enim certamen esse illud, et pugnam. Vidi ego in Bythynia præsidem gaudio mirabiliter elatum, tamquam barbarorum gentem aliquam subegisset; quod unus, qui per biennium magna virtute restiterat, postremo cedere visus esset. Contendant igitur ut vincant, et exquisitos dolores corporibus immittunt, et nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur. Quasi vero mors tantummodo beatos faciat, ac non etiam tormenta, quæ quanto fuerint graviora, tanto majorem virtutis gloriam pariant. Illi autem pertinaci stultitia jubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, et repararetur novus sanguis ad pœnam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri potest? non curassent tam sollicitè, quos amarent. Hæc est deorum disciplina. Ad hæc opera cultores suos erodiunt; hæc sacra desiderant. Quin etiam sceleratissimi homicidæ contra pios jura impia considerunt. Nam et constitutiones sacrilegæ, et dis-

VARIORUM NOTÆ.

c. 5 et 6. Ita sub Juliano narratur in Ammian. Marcellin., l. xxii, c. 11: *Iisdem... subdito igne crematis, cineres projecit (multitudo) in mare, id metuens, ut clamabat, ne collectis supremis, ædes illis exstruerentur, ut reliquis, qui deviare a religione compulsi pertulere cruciabiles pœnas, adusque gloriosam mortem intemperata fide progressi, et nunc martyres appellantur.* BUN.

Sepulturæ locus. Intelligit hand dubie Dorotheum, Petrum et Gorgonium, qui cum aulici essent, eorum tamen corpora misere excarnificata, terræ mandata sunt, mox jussu tyranni effossa et in mare projecta: de quibus Eusebius.

Terram mortuis. Vide S. Augustinum, de Civit. Dei, l. i, c. 12.

Proventio. Requiro adhuc majorem hujus vocis apud veteres auctoritatem: a Kresbio de Stylo Lact., et a Walchio in Diatribe non est notata. *Provehere ad dignitatem* est Plinii in Epistolis. BUN.

Genera crudelitatis. Hæc vide in Actis martyrum, quæ collegit vir æque doctissimus ac piissimus, Theodoricus Ruynart e congregatione S. Mauri Benedictinus.

Quisque sævit. Sic ex mss. antiquissimis 1 Bon., Cauc., Betul., 2 Colb. et ed. Cellar. Suavius fluit, quam sævit 3 Regiorum, Marm. totidemque editorum. Scripti 12 rec. habent sævit; 5 rec., quique sæviunt.

Præ nimia timiditate. Ita mss. 8 Reg. inter quos sunt duo antiquissimi, Cauc.; 5 Colb. alique, cum editis 15, quod est ministris et servis convenientius, ne minus fecisse, quam jussi erant, viderentur. Scripti 5, *timiditate*. Nemo enim crudelior quam timidus homo, cum viribus superiorem se putat. Idem fere est, l. de Mortib. Persecut., c. 11: *Quidam proprio adversus christianos odio tollendos esse censuerunt, et qui aliter sentiebant, intellecta imperatoris voluntate, vel timentes, vel gratificari volentes, in eamdem sententiam congruerunt.*

Quam jubebatur. Duo rec. manu exarati codices, jubebatur; 7 rec. et totidem editi, jubebantur; 5 rec., videbantur, mendose.

Aliqui. Hanc vocem delet Heum.

In Phrygia. Historiam vide apud Eusebium, Hist. eccl., l. viii, c. 41.

Cum ipso pariter conventiculo. Historia extat apud Euseb. Cæterum prisca christiani non habebant templa, sed conventicula, ædes, etc. abhorrebant enim a templi nomine, quo utebantur gentiles.

Tanto clementior. Mss. 11 rec. cum edit. Rom. 1468, *dementior*, male. Cæteri, inter quos sunt antiquissimi, habent *clementior*. Brevitatem enim supplicii, combustionis scilicet, clementiam vocat respectu lentæ et protractioris necis.

In excogitandis pœnarum generibus. Cyprianus contra Demetrianum: *Admovere lanandis corporibus longa tormenta, multiplicas laterandis visceribus numerosa supplicia, nec feritas ac immanitas tua usitatis potest contenta esse tormentis: excogitat novas pœnas ingeniosa crudelitas.* Conf. Lact., l. vi, c. 17; epit., c. 54; Senec., l. 1; Clem., c. 25 (Sævitia): *Nova supplicia conquiri, ingenium advocat, instrumenta excogitat, per quæ varietur atque extendatur dolor, etc.* BUN.

Victoriam cogitant. Ita cum edit. vet. Rom. omnes mss. præter 1 Reg. rec., in quo, sicut et in cæteris editis, est *excogitant*.

Visus esset. Codices 5 rec. manu exarati et 9 typis excusi, *visus est*.

Nihil aliud devitant. Sic mss. 2 antiquissimi, 1 Reg. et Cauc., 2 alii Reg. multique alii et 8 editi. Scripti 14 rec. et 5 excusi, *aliud evitant*; 1 Bonon. et 1 Reg. antiquiss. *aliud vitant*.

Torti moriantur. In ipso supplicio.

Tormenta quanto fuerint. Ita restituo ex Lips. secundo, Reim., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95, 97, Parrh., Paris., Junt., Ald., Crat., Gymn., Tornes., Betul., Fasil., Gryph., pro recentiorum Thomasi, Isæi, Thys., Gall., Spark., Cell. Welch.: *Tormenta, quæ quanto... pariant.* Si voluissent post tormenta subaudire beatos faciant, debuissent pariant edere, non pariant. BUN.

Constitutiones. Quæ scilicet ab Eusebio recitantur.

putationes jurisperitorum leguntur injustæ. Domitius, A alter insignis scelere et audacia : et si in eo sit errora de officio proconsulis libro septimo, rescripta principum nefaria collegit, ut doceret, quibus pœnis affici oporteret eos qui se cultores Dei confiterentur.

CAPUT XII.

De vera virtute ; atque de existimatione boni aut mali civis.

Quid iis facias, qui jus vocant carnificinas veterum tyrannorum adversus innocentes rabide sævientium? Et cum sint injustitiæ crudelitatisque doctores, justos se esse tamen ac prudentes videri volunt, cæci et hebetes, et rerum et veritatis ignari. Adeone vobis, o perditæ mentes, Invisa justitia est, ut eam summis sceleribus adæquetis? Adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem simplici dignam judicetis? Sed supra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere, pectusque purum ab omni sceleris contagione præstare. Et quoniam communiter cum deorum cultoribus loquimur, liceat per vos benefacere vobiscum. Hæc est enim lex nostra, hoc opus, hæc religio. Si vobis sapientes videmur, imitamini : si stulti, contemnite, aut etiam ridete, si libet ; nobis enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? non invidemus sapientiæ vestræ. Hanc stultitiam malumus : hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus, et in vos ipsos, qui odistis, omnia conferamus.

Est apud Ciceronem non abhorrens a vero locus, in ea disputatione, quæ habetur a Furio contra justitiam. Quæro, inquit, si duo sint, quorum alter optimus vir, æquissimus, summa justitia, singulari fide ;

alter insignis scelere et audacia : et si in eo sit errora civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet, contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate, ac fide ; proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciat, uratur, exterminetur, egeat postremo, jure etiam optimo omnibus miserimus esse videatur : contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur ; omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copię conferantur ; vir denique optimus omnium existimatione, et dignissimus omni fortuna judicetur : quis tandem erit tam demens, qui dubitet utrum se esse malit. Profecto quasi divinaret, quæ nobis mala, et quomodo eventura essent propter justitiam, hoc posuit exemplum. Hæc enim populus noster patitur omnia, errantium pravitate. Ecce in eo est errore civitas, vel potius orbis ipse totus, ut bonos et justos viros, tamquam malos et impios, persequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem esse tam dementem, qui dubitet utrum se esse malit ; ille quidem, ut is qui contra justitiam disserebat, hoc sensit, malle sapientem malum esse cum bona existimatione, quam bonum cum mala.

A nobis autem absit hæc amentia, ut falsum vero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi potius pendeat erroribus, quam ex conscientia nostra, et judicio Dei? Aut aliqua nos illiciet umquam felicitas, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falsam cum omni prosperitate malimus? Sua sibi habeant regna reges, suas divitias divites (ut lo-

VARIORUM NOTÆ.

Domitius. Ulplanus scilicet, Adriani imperatoris Scribitorum magister, secundo vixit sæculo, atque Tyrius erat. Hujus de principum rescriptis erant olim libri decem : sed quorum nihil hodie superest, nisi fragmenta, in titul. *de Officio proconsulis.*

Libro septimo. Ita mss. 4 Bon. antiq., 4 Reg. antiq. et alii 23 cum excusis 12. Et hanc lectionem probant Cujacius libro x Observat., c. 54, et Thomasius in notis. In editis quinque est *libris septem* ; in Regio-Put., Cauc., 4 Clarom., l. vii quod bifariam legi potest.

Rescripta principum nefaria. Ex omnibus mss. et editis ferme reposui vocem *principum*, quæ nonnullis vulgatis deest. In 4 Reg. antiquissimo legitur *scripta principum nefaria*. In quibusdam editis deest *principum*.

Quid iis facias. Ita passim Lactantius.

Prudentes. Pungit hic Lactant. jureconsultos, qui olim prudentes vocabantur. — *Justos se esse tamen... videri volunt.* Goth. esse non habet. Rost., Ven., utraque 1478, 1515, Paris., Crat., Gymn., *justos esse se tamen.* Reimm. et reliqui, *justos se esse...* volunt. De hoc archaismo Conf. not. ad l. v, c. 20, et ad l. de Mort. Persec., c. 14. Bun.

Sceleris contagione. Mss. 2 Reg. et 5 Oxon., *cogitatione.*

Communiter cum... loquimur. Mihi non incommode videtur hic valere in genere, in universum ; non cum his illisve tantum : ita maneret antiqua elegantia. Ita auctor Epithalamii Maximiano et Constantino dicti, c. 3, *Communiter dicere*, et c. 13, *separatim loqui* opponit. Bun.

Liceat per vos benefacere vobiscum. Ita cum 2 antiquissimis Reg. multisque aliis manuscriptis editi duodecim. Scripti 5 rec. et vulgati 4, *per vos benefacere nobiscum*, mss. 5 et edd. Rom. 1470, *per nos benefacere vobiscum* ; quinque manu exarati et edit. Basil. 1532, *per nos benefacere nobiscum*.

Nobis enim stultitia nostra prodest. Mss. 6 Reg., 2 Colbert., Brun., *vobis*, etc. Utraque lectio habet sensum suum. Prior lectio nobis melior videtur. Vid. seq.

Qui odistis. Cum Francio libenter legerem, *qui nos odistis*.

Quæ habetur a Furio contra justitiam. Vide S. Augustinum, l. ii de Civit. Dei, c. 21. Locus ille ex Cicerone, lib. iii de Republica depromptus est. Hic Lactantius eximie refellit paradoxon L. Furii Philonis oratoris, qui optabat magis sapiens et probus videri, cum foret malus, quam malus existimari, cum foret bonus. Cæterum personas, quæ in libris de Republica loquebantur, recenset Cic., l. iv Epist. ad Atticum, ep. xv.

Alter insignis scelere et audacia. Ita cum 3 vet. edit. Rom. et Cellar. Mss. novem : quod melius respondet præcedentibus, quam *insigni scelere*, 13 manuscriptorum et 16 impressorum.

Existimet. Sic omnes prope mss. inter quos sunt antiquissimi, et vet. edit. ac Cellar. et Walch. Ms. Lips. *existimat* ; 4 Reg. rec. et Brun., *æstimet* ; 4 Reg. rec. et sex edit., *existimetur*.

Omnibus miserimus esse videatur. 2 Colb. et Em., *omnium*.

Eventura essent. 4 Reg. rec. et 13 editi, *ventura*. *Sua sibi habeant regna reges, suas divitias divites*, etc.

quitur Plautus), suam vero prudentium prudentes: A dem tam excors tamque cæcus, qui non videat in ultra sit parte sapientia? Sed illi malitia et furore cæcantur, ne videant; stultosque arbitrantur esse, qui cum habeant in sua potestate supplicia vitare, cruciari tamen et emori malunt; cum possint ex eo ipso pervidere non esse stultitiam, in quam tanta hominum millia per orbem totum una et pari mente consentiant. Si enim fœminæ sexus infirmitate labuntur (nam interdum isti mulièbrem aut anilem superstitionem vocant), viri certe sapiunt. Si pueri, si adolescenti improvidi sunt per ætatem, maturi certe ac senes habent stabile iudicium. Si una civitas desipit, cæteræ utique innumerabiles stultæ esse non possunt. Si una provincia, una natio prudentia caret, cæteras omnes habere intelligentiam recti necesse est. Cum vero ab ortu solis usque ad occasum lex divina suscepta sit, et omnis sexus, omnis ætas et gens, et regio unis ac paribus animis Deo serviant, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis; intelligere

CAPUT XIII.

De Christianorum incrementis et suppliciis.

Cum autem noster numerus semper de deorum cultoribus augeatur, nunquam vero, ne in ipsa quidem B persecutione minuatur (quoniam peccare homines, et inquinari sacrificio possunt, averti autem non possunt a Deo; valet enim vi sua veritas); quis est tan-

VARIORUM NOTÆ.

Plautus in Curcullione, act. 1, scen. III, v. 22. Sic et Paulinus episcopus Nolanus, epist. 1, novæ editionis J. B. le Brun (alias 6), n. 7: *Fruantur interim voluptatibus, dignitatibus, opibus suis; nobis inopiam nostram, ut putant, et stultitiam nostram relinquunt.*

Persequuntur. Ita mss. 10 Reg., 4 Colbert. aliique quamplurimi. At mss. Bonon., Tax., 1 Colb., 2 Clarom. et edit. Fasil., *prosequuntur.*

Cum diis suis cariosis. Id est, qui carie et putredine dilabuntur. Sic Arnobius, l. vi, ait *signa deorum carie relaxari.* Hanc lectionem ut meliorem elegi, quam habent cum edit. Ald. 1553 Ms. 1 Reg. 900 annor. aliique recentior. In duobus item aliis utriusque ætatis desideratur illa vox. Nostram lectionem approbant Isæus et Francius; eique favent edit. Gymnic., Tornes., Soubron., Betul., Fasil., 2 Paris. in quibus est *curiosis*, 2 Colb., Marm., Cant., *variosis.* Accedunt 2 Reg. rec., 1 Colb., Em., 1 Clarom., qui legunt *nariosis*; 2 Bonon., 2 Reg., 2 Colb. et excusi 4 habent *narinosis*; Jun. *narosis*, 1 Sorbon. *narinosos*; sic dictos, ut volunt, quod naribus odores imbibant; 2 Reg., Tornes., 5 Oxon. ed. Rom. 1470, *varicosis.* Ultr. *nanosis*, 1 Colb. et 1 Brun. *vanosis*; 4 Reg., Vict., Galian., Nav., alter Brun. *ventosis*; 1 Colb. *viciosis.* Editio Coloniensis anni 1544 legit ex mss.: *Cum diis suis (quos narinosos appellant, quod odoribus thuris colantur) narinosos relinquuntur.* Hæc interpretatio, in textum irrepsit. Ad marginem legitur *varicosis* et *curiosis*: rectius *leges diis cariosis*, id est, qui a vermicibus et ligneis, vel corroduntur, vel corrosi sunt: ita apud Columellam *terra cariota.* Caries enim est infestatio vermium. — Mirum in modum hic locus in libris variatur. Jo. Clerici ex Art. Crit., part. III, sect. 1, c. 8, n. 9; conjecturam *araneosis* receperat Cellarius. Certe Tertullianus in Apologetico, c. 12, dixit, christianos laudem mereri, si *statuas et imagines frigidas mortuorum suorum simillimas non adorent, quas milvi, mures, et araneæ intelligant.* Arnob., lib. vi, p. 202: *Non (id est, nonne videtis) in ore simulacri ab araneis ordiri retia atque insidiosos casset?* etc. Minuc., c. 24: *Araneæ faciem ejus (idoli) intexunt, et de ipso capite sua fila suspendunt.* Nihilominus cum Isæo, Gall., Spark., Heumanno prætuli *cariosis*; nam non tantum ligno, quod Cellarius hic putavit, sed et aliis tribuitur *caries.* Hinc Phædr., l. v, fab. x, v. 5, de cane scripsit, *cariosis dentibus.* Immo Arnobius, l. vi, p. 202: (deorum) *signa... putredinis modo carie relaxare;* et hoc amplius Prudentius, lib. 1, contra Symmach., v. 433-434: *Non patiar ut cariosorum venereris mon-*

stra deorum. Sed *sagax*, ut inquit Plautus, *nasum habeat necesse est, qui veram hic scripturam odorari voluerit.* Bun.

Quid metuant. Mss. 10 recent. et 9 impressi, *quid metuunt.*

De deorum cultoribus augeatur. Deest *de* in 9 editis. Istud caput est conferendum cum Apologetico Tertulliani sub finem. Præpositionem *de* habent sex veteres editiones decimi quinti sæculi.

Nunquam vero, etc. Fides christiana persecutione non modo non extinguitur, sed magis etiam magisque propagatur. Nam omnino sic divinitus comparatum est, ut ager ille Evangelicus piorum et innocentium cruore tanto magis pinguescat quanto largius funditur. Justus siquidem ut palma florebit. Vide Tertull. sub finem Apologet.

Tandem tam excors. Sic lego cum mss. 2 vetustissimis Reg. et 7 aliis. In 5 recent. pro *tandem*, legitur *tamen*; in 1 Bonon. antiq., 2 Lips., edit. Romana 1474, et aliis vulgatis, *tam demens*: quod quis non videt ex *tandem* factum esse? A 4 Reg. recent., 4 Colbert. et 8 veterib. editis utrumque abest. In uno Colbert. est *vecors*. — *Quis est tandem excors, tamque cæcus.* Forte plenius ita legendum: *Quis est tandem tam demens, tam excors tamque cæcus?* Cap. 12, infra, *quis tandem erit tam demens?* BUNEMAN.

Quum habeant in potestate, supplicia.... vitare. Reimm. et editi omnes: *quum habeant in sua potestate supplicia vitare.* Negare tamen non possum Lactantium in hac phrasi non solere pronomen addere. Cap. 10: *Quos vivos habebat in potestate*; cap. 18: *Non habet in potestate, ut.* Conf. de Ira, c. 21. Minucius tamen, c. 37: *Quum dimitti haberent in sua potestate*, addito pronomine; et Seneca, ep. 9: *In sua potestate habet, quam cito reparat.* Ut utramque sit rectum. BUNEMAN.

Desipit. Ita restitui ex mss. pene omnibus ac 7 veteribus editis, quod postulat verbum *caret* infra positum. Mss. 5 totidemque excusi habent *desipuerit.*

Utique innumerabiles. Mss. Reg. Put., *cæteræ quoque*; Francius, *ut quæ.*

Prudentia caret. Ita quamplurimi mss. inter quos sunt tres antiquissimi 1 Reg., 1 Bonon., Cauc. In Regio-Put. aliisque 7 et in impressis legitur *providentia.*

Unis ac paribus animis. Sic restitui ex 6 veteribus editis, et omnibus mss. præter 1 Reg. recent., 1 Colb. a prima manu, et 12 editis, quibus est *unitis.* Sed et supra Lactantius legit, *una et pari mente.* Unis autem in plurali numero est vox Ciceroniana: *unas*, inquit

debuerant aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur; aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam religionem non tantum injuriis ac vexatione non solvat, sed augeat semper, et faciat firmiorem. Nam et in hoc quoque malitia illorum convincitur, qui evertisse se funditus religionem Dei opinantur, si homines inquinaverint; cum et Deo satisfacere liceat, et nullus sit tam malus Dei cultor, quin data facultate, ad placandum Deum revertatur; et quidem devotione majori. Peccati enim conscientia et metus poenae religiosiorem facit; et semper multo firmior est fides quam reponit poenitentia.

Si ergo ipsi, cum deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis, et sacrificiis, et odoribus placari eos credunt: quid est tandem, cur Deum nostrum tam immitem, tam implacabilem putent, ut videatur is jam christianus esse non posse, qui diis eorum coactus iniviusque libaverit? nisi forte contaminatos semel putant animum translaturus, ut sua sponte jam facere

A incipiant quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat, quod ab injuria coepit? Quis cum videat laterum suorum cicatrices, non magis edere deos, propter quos aeterna poenarum insignia, et impressas visceribus suis notas gestet? Ita fit ut, dum divinitus pace, et qui fuerint aversi, redeant, et alius propter miraculum virtutis novus populus recedat. Nam cum videat vulgus dilacerari homines variis tormentorum generibus, et inter fatigatos carnifices invictam tenere patientiam, existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium vanam esse, nec ipsam patientiam sine Deo cruciatus tantos posse superare. Latrones et robusti corporis viri ejusmodi lacerationes perferre nequeunt: exclamant, et gemitus edunt; vincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem (ut de viris taceam) pueri, et mulierculae, tortores suos taciti vincunt: et expriment illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, et Martio gloriantur, aut Regulo: quorum alter necandum

VARIORUM NOTÆ.

in pluribus epistolis, a te accopi litteras. Item apud Arnobium, lib. vii adversus Gentes, cum deorum sint sententiae dispares substantiæque non unæ. Hæc ad grammaticos.

Quin data facultate, ad placandum Deum revertatur. Sic restitui ex omnibus prope mss. et 5 vet. excusis. In 1 Reg. rec. et 9 editis rec. qui... non. Mss. Cauc. et 1 Lips., ad placidum Deum.

Devotione majori. Fit aliquando ut lapsi, qui ad saniorem vitam revertuntur majori devotione, quam antea Deum diligant; non vero majori semper devotione, quam ii qui nusquam lapsi sunt. Nec igitur poenitentium fides firmior est quam fides eorum qui eam religiose servaverunt. In hac ergo Lactantii opinionem recte animadvertet theologus quisque catholicus.

Multo firmior... Catholice contra Donatistas, poenitentiam lapsis denegante.

Quid est tandem, cur. Ita scribo cum mss. 2 Bonon. septemque aliis ac edit. Rom. 1474, et Cellar. Mss. 7 Reg., inter quos sunt duo antiquissimi, et 1 Colb. habent, tamen cur; inepte, cum mox tamen præcesserit. 3 Colbert., 1 Clarom. et 14 impressi, quid est tandem quod. — Lib. I, c. 17: Erat plane, cur. Ibid., c. 18: Est vero, cur. Conf. lib. II, cap. 6; I. III, cap. 17; Heins. ad Ovid., Metam. II, v. 518: Est vero, cur. Propius vero nostro loco, I. II, c. 8: Quid est, cur; I. VI, c. 11: Quid causæ est, cur; ibid., c. 9: Quid tandem habet, cur. Denique plane ut hic de Ovid., c. 1: Quid est tandem, cur nobis invidiosum putet. BUNEMAN.

Libaverit. Mss. 2 Reg., 1 Clarom., Bon., libavit. Francius, forte LITAVERIT.

Nisi forte contaminatos semel putant animum translaturus. Legitur vero apud Buneman: Nisi forte contaminatos semel animos ita putant posse transferri; et ille in hac lectionem notam sequentem exhibet. — Ita scribo ex Lips. 2, 3, Reimm., ubi Torn. 1537, 1613 et Gen. 1650, quam Walch. expressit: Nisi si forte contaminatos semel animos ita putant posse transferri; altera 1478: Nisi forte contaminatos semel putent animos translaturus. At Rost., Ven. 1493, 97, Parrh., Paris., Junt., Fasit., Gryph., Thomas., Isæus, Thys., Gall., Spark., Cantab., Cell.: contaminatos semel putant animum translaturus. At rectius in plurali Ald. Crat., Gymn., Torn. 1548, et Betuleins: Contaminatos semel putant animos translaturus. Ita noster, lib. IV, cap. 10: Judæi ad profanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Ipsa phrasis, transferre animum,

est elegans. Cicero, I. III Fam., ep. 13 fin.: Me. ab angoribus abducam, transferamque animum ad te. BUNEMAN.

Obeat. Scripti 6 et edit. 5, subeat; Crac., abeat. Aeterna poenarum insignia. Ita omnes edd. et mss. præter Goth. 5 Lips. et 5 ed. in quibus est æterna. Versio Gallica, les enseignes perpétuelles. Aeterna, id est, perpetua.

Pace. Id est, restituta tranquillitate Ecclesie, ut c. 21: Quandiu pax est in populo Dei. Conf. de Mort. persec., c. 1, c. 3, c. 52. BUNEMAN.

Et qui fuerint aversi, redeant. Sic emendavi ex mss. 1 Colbert., 2 Brun. et edit. Tornes., Soubron. et Betul. Recte, ut opinor: siquidem Lactantius supra dixit, averti a Deo; et infra, cap. 20, si animus sacrificiis aversus est. Cæteri mss. et impressi legunt uniter.

Novus populus. Cyprian. Exhort. Mart. XI: Quod si tantus ostenditur et probatur Christianorum martyrum populus, nemo difficile vel arduum putet esse martyrem fieri, quando videt martyrum populum non posse numerari. BUNEMAN.

Quam videat vulgus. Tertull., I. I ad Nationes, c. 1 et ad Scapulam extr.: Nec tamen deficiet hæc multitudo, quam tunc magis edificari scias, quam cædi videtur; quisque enim tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus et inquirere accenditur, quid sit in causa, et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur. Huc pertinent ex Lact. lib. V, cap. 22. BUNEMAN.

Variis tormentorum generibus. Vide I. d. Mort. Persec., c. 18. Ea describunt Sagittarius et Gallonius de Cruciatibus martyrum; et sparsim Kortholt. In aureo libro de Persecutionibus Ecclesie primævæ. BUNEMAN.

Posse. Mss. 1 Bon. addit sponte sua.

Inspirata patientia. Mss. 8 rec. inspiratio patientie; 1 Clarom. desperatio patientie, corrupte, 1 Colb. inspiratio sapientie, mendose, pro patientie. Legitur quoque apud Arnobium, lib. VII.

Et mulierculæ. Hæc et seipentia desumpta sunt ex Minucio Felice. Vide Clementem Alexandrinum. Stromat. lib. IV. Vide Arnob., lib. VII et Acta vera et sincera martyrum.

Eant Romani, etc. Mate tamen hic interpretatur Lactantius duo patientie ac fortitudinis Romanorum exempla. Regulus ad Carthaginenses etiam cum tormentorum ac vite periculo rediit, ut fidem datam servaret, maluitque patientia cruciatus superare, quam sibi mortem consciscere. Mutius vero non minus testatus est patientiam ac fortitudinem in supplicio

se hostibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hostibus deprehensus, cum videret se mortem vitare non posse, manum foco iniecit, ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem voluit occidere, eaque poena veniam, quam non meruerat, accepit. Ecce *sexus infirmus*, et fragilis aetas dilacerari se toto corpore urique perpetitur, non necessitate, quia licet vitare, si vellent, sed voluntate, quia confidunt Deo.

CAPUT XIV.

De Christianorum fortitudine.

Sed hæc est vera virtus, quam philosophi quoque gloriabundi, non re, sed verbis inanibus jactant, disserentes nihil esse tam congruens viri sapientis gravitati atque constantiæ, quam nullis tormentis de sententia et proposito posse depelli; sed tanti esse cruciari et mori, ne fidem prodant, ne ab officio subcedant, ne metu mortis aut dolore acerbo subactus, aliquid faciat injustum. Nisi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis, cum dicit :

Justum, et tenacem propositi virum,
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida.

Quo nihil verius dici potest, si hoc ad eos referatur,

VARIORUM NOTÆ.

libens suscipiendo, ob Porsennam a se per errorem non trucidatum. De his vide S. August. de Civit. Dei, lib. 1, cap. 15 et 24, et lib. IV, cap. 20.—*Eant Romani... gloriantur.* Innotatur Cypri., I. II, ep. 4, ed. Erasmi., ed. Oxon. ep. 37, p. 75 : *Eant nunc magistratus, et consules sive proconsules annuæ dignitatis insignibus et duodecim fascibus gloriantur : Ecce.* BUNEMAN.

Accepit. Heumann. legit *acciperet.*—*Accepit.* Clare et hic sequitur Minucium, c. 57 seqq. : *Vos ipsi calamitosos viros fertis ad cælum, Mutium Scævolum, qui quum errasset in regem, periisset in hostibus, nisi dexteram perdidisset.* BUNEMAN.

Sexus infirmus. Hæc est lectio mss. antiquorum et 9 editorum. Scripti rec. 10 et excusi 6 pro *infirmus*, habent *fœmineus*, quod mihi glossema sapere videtur.—*Sexus infirmus.* Sic Cyprianus, epist. 4, ed. Oxon. f. 8 : *Nec pati virgines cum masculis habitare... quando et sexus infirmus, et aetas adhuc lubrica per omnia... regi debeat.* BUNEMAN.

Urique. Edit. Aldi utique : at male; ignis enim adhibebatur in cruciatibus, ut videre est supra.—*Urique.* Etiam hic Minucium exprimit, c. 37 : *Et quot ex nostris non dexteram solum, sed totum corpus uri, cremari sine ullis ejulatibus pertulerunt, quum dimitti præsertim haberent in sua potestate?* Conf. Lact. de Mort. pers., cap. 16, cap. 21, cap. 22, epist. cap. 66. BUNEMAN.

Deo. Mss. 12 et edd. 8, in *Deo.*

Sed. Addidi ex Edit. Coloniensi anni 1544 et Beuleii 1563.

Philosophi quoque gloriabundi. Tertull. Apolog., c. 50 : *Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus : Nec tamen tantos inveniunt verba discipulos, quantos Christiani factis docendo.* BUN.

Nullis tormentis. Ita correxi ex 7 mss. Reg. antiquioribus et Em. Alii ferunt *terroribus.* Vide supra, *nostrum autem (ut de viris taceam) pueri, et mulierculæ tortores suos taciti vincunt;* et Epitom., cap. 54, *si superatis tormentis animam pro fide ac religione ponamus.* Scripti 14 et 8 impressi, de sententia et propo-

qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant, ne a fide justitiæque declinent; qui non tyrannicas jussiones, non præsidum gladios tremunt, quominus veram et solidam libertatem constanti mente defendant; quæ in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me vetet oculos in cælum tollere? Quis imponat mihi necessitatem, vel colendi quod nolim, vel quod velim non colendi? Quid jam nobis ulterius relinquatur, si etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? nemo istud efficiet, si quid nobis ad contemnendam mortem doloremque virtutis est. Quam constantiam si tenemus, cur stulti judicamur, facientes ea quæ philosophi laudant? Recte igitur Seneca incongruentiam hominibus objectans, ait : *Summa virtus illis videtur magnus animus.* Et iidem eum, qui contemnit mortem, pro furioso habent, quod est utique summæ perversitatis. Sed ii vanarum religionum cultores eadem stultitia id objiciunt, qua verum Deum non intelligunt; quos Sibylla Erithræa *καυρὸς καὶ ἀνοήτους* vocat, surdos scilicet, et excordes, qui nec audiant divina, nec sentiant : sed terram digitis suis imaginatam metuant, et adorent.

posito ; 5 rec. manu exarati et 8 vulgati, de sententiæ proposito.

Et mori. Mss. 5 et ed. 4, et *emori.* — Bon., Tax., Pen., Lips. alter., Reimm., Rost., Ven. utraque 78, 1515, Paris, Crat., Gymn., Isæus, *cruciari et mori.* Pal., Jun., Goth., Lips. 1, 3 Fasit., Gryph., Torn., Thomas., *cruciari et emori.* Vid., cap. 15, not. BUN.

Subactus. Em. *coactus.*

Flaccus. Horat. I. III carm., Od. 5.

Præsidum. Qui provincias regebant.

Solo. 4 Colbert. *Seculo.*

Vel colendi, quod nolim... colendi. Sequitur Tertull. Apolog., c. 25 : *Videte, ne et hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis, et interdiceret optionem divinitatis, ut non liceat mihi colere, quem velim, sed cogar colere quem nolim.* Conf. Lact. Epit., c. 53 et c. 54 : *Nec imponi cuiquam necessitas potest, ut colat, quod non vult.* BUN.

Relinquatur. M. s. Regio-Put., 1 Colbert. et Brun., *relinquatur ; 1 Reg. rec. relinquatur.*

Extorquet. Ms. 1. Reg. antiquiss. et edit. Ald. 1515, Graph., Crat., *extorquet.*

Seneca. Hic locus est inter fragmenta, quæ sunt initio operum Senecæ. Scilicet in *Fortuitis.* Sic legitur apud Tertullianum in epilogo Apologetici : *Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus.*

Virtus. 1 Brun. *justitia.*

Summæ perversitatis. 1 Reg. *summam perversitatis ; 1 Bonon. antiq. Summæ pravitatis.*

Sibylla. Vide Serap. 8, et apud Theophil. ad Autolye., lib. II.

Terram digitis suis imaginatam. Id est, in imaginem figuratam, atque formatam digitis suis. Sic S. Remigius in suo testamento apud Brisson. formul., lib. VII : *Tibi hæredi meæ ecclesiæ supra memoratæ jubeo thuribulum et imaginatum calicem fabricari.* ISÆUS.—Lactantius verbum *imaginor* passive posuit quod activum semper est. — *Elegantius dixit de Ira, c. 20. Adorant opera humanis digitis laborata... de terra ficta et formata venerantur.* BUN.

CAPUT XV.

De stultitia, sapientia, pietate, æquitate et justitia.

Quæ vero causa sit, ut eos qui sapientes sunt, stultos putent, magna ratio est (nec enim frustra falluntur). Quæ nobis diligenter est explicanda, ut errores suos tandem (si fieri possit) agnoscant. Justitia suapte natura speciem quamdam stultitiæ habet, quod ego et divinis, et humanis testimoniis confirmare possum. Sed nihil fortasse apud istos agamus, nisi eos de suis doceamus auctoribus, non posse quemquam justum esse, quod est conjunctum cum vera sapientia, nisi idem stultus esse videatur. Carneades, Academicæ sectæ philosophus, cujus in disserendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex prædicatione Ciceronis intelliget, aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima, ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum Orcus remittat. Is, cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de justitia copiose, audiente Galba, et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit; et justitiam, quam pridie laudaverat, sustulit, non quidem philosophi

A gravitate, cujus firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quilibet afferentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de republica disserebat, ut defensionem laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse rempublicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem justitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro justitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. Erat enim facillimum justitiæ radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit, ut quid esset, aut qualis, a philosophis cerneretur.

Atque utinam tot ac tales viri, quantum eloquentiæ quantumque animi, tantum etiam scientiæ ad implendam defensionem summæ virtutis habuissent, cujus origo in religione, ratio in æquitate est! Sed hi, qui primam illam partem nescierunt, ne secundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumscripte, ac breviter, quid sit ostendere, ut intelligatur philosophos ignorasse justitiam, nec id, quod minime noverant, potuisse defendere. Justitia quamvis omnes simul virtutes amplectatur, tamen duæ sunt

VARIORUM NOTÆ.

Quæ... causa sit... putent? Magna ratio est. Posui interrogandi signum post *putent*, ut quasi respondeat: *Magna ratio est, quæ nobis, etc.* BUN.

Possit. Scripti 11 rec. et editi. 5, *potest.*

Agamus. Mss. 9 rec. et editi, *agemus.*

Ipsam ex prædicatione Ciceronis intelliget. Mss. 2 Bonon., Tax., Pen., ferunt, *is ipsum*; Cantabr. et edd. 15, *is, neglecto ipsum*; 2 Reg. rec. et edd. ii vet. Rom. neutrum habent. Hæc Ciceronis erant in tertio de Republica libro. — Heum. legit, *intelligat.*

Nec si Carneadem, etc. Antonomasia proverbialis, pro, hic si ab inferis resurgat. Hujus eloquentia celebratur a pluribus. De cujus studio et industria lege in primis Valer. Max. Fuit is novæ Academicæ princeps, ut ait Lucianus. BETULEIUS.

Is, cum legatus, etc. De hac legatione sic scriptum est apud Macrob., libro 1, cap. 5, Saturn.: *Illos dico, quos Athenienses quondam ad senatum legavere, impetratum uti nullam remitteret, quam civitati eorum fecerat; propter Oropi vastationem: ea multa fuerat talentum fere quingentum. Erant isti philosophi Carneades ex Academia, Diogenes Stoicus, Critolaus Peripateticus: quos ferunt, seorsum quemque ostentandi gratia per celeberrima urbis loca magno hominum conventu dissertasse. Fuit (ut relatum est) facundia Carneades violenta et rapida: scita et tereti Critolaus: modesta Diogenes, et sobria. Sed in senatum introducti, interprete usi sunt Cæcilio senatore.* Locus hic ex Gellii Noctibus Atticis desumptus est, lib. vii, cap. 14, ubi auctor de tribus phræseos generibus verba facit. Atque hæc dixit de causa legationis, cujus meminit Gell. sub finem, lib. xvii.

Galba, et Catone censorio. Mss. 19 recentiores et 6 edit. habent *Censoribus*. At *Censorio* recte admodum præferunt mss. 6 Reg. ex quibus duo sunt antiquissimi. 1 Sorbon., 2 Colb., Marm., 1 Lips., 1 Clarom. ac tredecim vulgati. Neque enim Galba, sed L. Val. Flaccus cum Catone censura functus est, ut ex Livio et Plutarcho omnes noverant, qui in Historicorum monumentis versati sunt. Neque hoc ad Censores quidem. Sed hi duo, ut oratores illius ætatis celeberrimi (quod ex Ciceronis Bruto intelligitur) eloquentissimorum virorum facundiam audivisse, significan-

tur. BETULEIUS. — *Catone censorio.* Rem conficit huc pertinens locus Quintil., l. xii Instit., c. 1, p. 1055: *Neque Carneades ille, qui Romæ audiente Censorio Catone non minoribus viribus contra justitiam dicitur disseruisse, quam pridie pro justitia dixerat, injustus ipse vir fuit.* BUN.

Sed idem, etc. Quintil., lib. v, c. 1: *Neque enim Academici, cum in utramque disserunt partem, non secundum alteram vivunt; neque Carneades ille, qui Romæ, audiente Censorio Catone, non minoribus viribus contra justitiam dicitur disseruisse, quam pridie pro justitia dixerat, injustus ipse vir fuit, etc.* Plutarchus multis scribit, quam ægre ipsos oratores in Civitate declamitantes tulerit. Plin., lib. vii, cap. 50, id ipsum paucissimis perstringit. *Cato, inquit, Censorius in illa nobili trium sapientiæ procerum ab Athenis legatione, audito Carneade, quam primum legatos eos censuit dimittendos; quoniam illo viro argumentante quid veri esset, haud facile discerni posset, etc.*

Cujus firma et stabilis debet esse sententia. Mss. 11 rec. et 2 edit. habent, *cujus prudentia firma, etc.* Scripti 10 rec. *prudentiæ*. Hanc vocem rejiciunt antiquiores mss. et 15 vulgati.

Quidlibet afferentes. Ita restitui ex mss. veterimiss. 1 Bonon., 2 Reg. et Pen. In Regio-Pnt. *quidquid libet afferentes.* Mss. Cauc., 12 alii rec. et 2 edit. *quidlibet asserentes.* Scripti rec. 4 et 2, *quodlibet asserentes.* Scripti 1 Reg. et 1 Colb. *quidlibet disserentes.*

Justitia evertitur. Scripti 11 recentiores et 5 edit. *subvertitur.*

Labefactare. Mss. 5 Reg., 1 Sorbon., 1 Colb., 2 Clarom. *labefactari.* Scripti 11 rec. addunt, *ut diceret anhelantem laborare; 2, labore; 9 edit. ut diceret inaniter laborari.*

Cerneretur. Mss. Tornes. et 1 Colb. a secunda manu, edit. Rom. 1470, et Crat. in marg. *diceretur.*

Ne secundam. Mss. 12 rec. *nec.*

Justitia quamvis, etc. Proverbium est, quod Aristoteles sæpe, præsertim tamen in lib. v Moralium citat cap. 1, atque hanc justitiam generalem intelligit, quæ specialem una cum aliis honesti partibus in generalitatis suæ sinum complectitur.

omnium principales, quæ ab illa divelli separarique non possunt, pietas et æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, et cætera hujusmodi, vel natura, vel institutis parentum, possunt esse in iis hominibus qui justitiam nesciunt, sicuti semper fuerunt. Nam Romani veteres, qui justitia gloriari solebant, iis utique virtutibus gloriabantur, quæ (ut dixi) proficisci a justitia possunt, et ab ipso fonte secerni. Pietas vero et æquitas, quasi venæ sunt ejus; his enim duobus fontibus constat tota justitia. Sed caput ejus et origo in illo primo est, in secundo vis omnis ac ratio. Pietas autem nihil aliud est quam Dei notio; sicut Trismegistus verissime definivit, ut alio loco diximus. Si ergo pietas est cognoscere Deum, cujus cognitionis hæc summa est, ut eum colas, ignorat utique justitiam, qui religionem Dei non tenet. Quomodo enim potest eam ipsam nosse, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno Deo locutus est, a quo ait constitutum esse mundum: sed nihil de religione; somniaverat enim Deum, non cognoverat. Quod si justitiæ defensionem vel ipse, vel quilibet alius implere voluisset, in primis religiones deorum evertere debuit, quia contrariæ sunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem conjectus est; ut jam tunc appareret quid esset futurum iis hominibus, qui justitiam veram defendere, Deoque singulari servire cœpissent.

A Altera est justitiæ pars æquitas: æquitatem dico non utique bene judicandi, quod et ipsum laudabile est in homine justo; sed se cum cæteris cœquandi, quam Cicero æquabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat, et inspirat, omnes æquos, id est pares esse voluit. Eandem conditionem vivendi omnibus posuit, omnes ad sapientiam genuit, omnibus immortalitatem spondit: nemo a beneficiis ejus cœlestibus segregatur. Nam sicut omnibus unicum suum lumen æqualiter dividit, emittit omnibus fontes, victum subministrat, quietem somni dulcissimam tribuit: sic omnibus æquitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum servus est, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater est, æquò jure omnes liberi sumus. Nemo Deo pauper est, nisi qui justitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo denique egregius, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Græci justitiam tenere poterunt, quia dispares multis gradibus homines habuerunt, a pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, a privatis denique usque ad regum sublmissimas potestates. Ubi enim non sunt universi pares, æquitas non est; et excludit inæqualitas ipsa justitiam, cujus vis omnis in eo est, ut pares faciat eos, qui ad hujus vitæ conditionem pari sorte venerunt.

VARIORUM NOTÆ.

Vel natura. Apud Plutarchum disputatio est, utrum virtus doceri possit.

Esse in iis hominibus. Mss. 4 Reg. recentissimi, 4 Colb., 1 Clarom., esse in iisdem hominibus; 6 edit. vet. inesse iisdem hominibus, cum 1 Reg. rec.

Pietas autem, etc. Supra, cap. 16, lib. II. Aliter autem philosophi et oratores pietatem definiunt. Nam Cic. in Rhet. Pietas, inquit, est per quam sanguine conjunctis, patriæque et benevolis officium et diligens tributur cultus. Confundit igitur speciem cum specie; nam cultum deorum, religionem appellat. Divisio ergo illa Ciceronis negligenda prorsus est, ut quæ hanc disputationem non modo nihil juvat, sed etiam vehementer remoratur. Idem Cic., de Nat. deor., pietatem definit, justitiam esse adversus deos, sanctitatem vero scientiam colendorum deorum.

Trismegistus. In Pimand., cap. 9.

Alio loco. Vide lib. II, cap. 16, et lib. III, cap. 9.

Potest eam ipsam nosse. Vox ipsam abest a 2 Reg. et 7 editis. In 1 Clarom. est noscere.

Qui. Ita emendo ex mss. 1 Bon. antiq., 6 Colb., 1 D Clar., edit. Rom. 1470, Paris. 1525, aliisque 11. In cæteris quæ, male.

Plato. In Timæo, sub initium.

Socrates. Nota Socratem negantem plures deos esse.

Quid esset futurum iis hominibus. Sic restitui ex cunctis prope mss. et 15 editis. In 2 Colb. est his omnibus; in nonnullis impressis legitur in hominibus.

Defendere. 1 Colb. et Brun. defenderent. Utraque lectio bona.

Singulari. Id est, unico, verbo Lactantio familiari.

Alter est justitiæ pars æquitas. Sic mss. 2 Reg. antiquissimi, 5 al. Reg., 1 Colbert., Marm., Scripti, 16 rec. et impressi addunt igitur.

Quam Cicero æquabilitatem vocat. Ita antiquiores et potiores mss. ac edit. 12. In scriptis 16 rec. et 5 vulgaris legitur æqualitatem. Utraque lectio bona, estque apud Ciceronem. Vide Ciceronem, lib. II de Oratore et lib. I de Officiis, cap. 52. Sic etiam Cicero, lib. II

C de Officiis, cap. 25. In Juris æquabilitate exercenda etiam est facilitas.

Omnes æquos, etc. Politian. ex Plat. non dubitavit asserere: Non esse quemquam regum, qui non sit e servis ortus; nec servum cui non sit origo regis, omnia enim ista tempus miscuit. Audiatur vetus sapiens Boeth. Metro VI:

Omne hominum genus in terris
Simili surgit ab ortu,
Unus enim rerum pater est,
Unus cuncta ministrat, etc.

Adstipulatur Euripid. in Alexand. JOH. WEITSIUS.

Nemo a beneficiis... segregatur. Lib. I, c. 5; lib. IV, c. 23; lib. VII, c. 18. In his et sequentibus mutatis verbis sequitur Cyprianum de Eleemos. ed. Oxon. f. 208: Nec quisquam a beneficiis ejus et muneribus arceatur, quominus omne humanum genus bonitate ac largitate divina æqualiter perfruatur. Sic æqualiter dies luninat, sol radiat, imber rigat, ventus adspirat; et dormientibus somnus unus est, et stellarum splendor ac luxa communis est. Quo æqualitatis (lego ex Bodl., lib. I, c. 2, æquitatis) exemplo Dei patris imitator est.

BUN.

Servus est. Jus civile quoddam est civitati christianæ constitutum æquabile, quo omnes ii utantur, qui Deo nomen dederunt: quæ quidem Juris communicatio multis locis a B. Paulo memoratur, ad Corinth. Epistola priori, cap. XII, et Epist. ad Ephesios, cap. IV.

Clarissimus... perfectissimus. His epithetis Lactantius amat alludere ad titulos, quibus pro ratione dignitatis multi coonestati sunt. Nam præfectus urbi vir gloriosissimus dicebatur; præfecti prætorio per Illyricum, viri eminentissimi; vir spectabilis præfectus Ægypti; viri clarissimi rectores provinciarum; vir perfectissimus præses Galliæ. Qua de re vide Cangii glossarium his verbis, Perfectissimus; Clarissimus; Egregiatus. Vide Not. ad caput 21, libri de Mortibus persecutorum; et Pancir. in Notit. Dignitatum, c. 2 et seqq.

CAPUT XVI.

De officiis viri justī, et æquitate Christianorum.

Duobus igitur illis justitiæ fontibus immutatis, omnis virtus, et omnis veritas tollitur, et ipsa justitia remigrat in cœlum. Ideo non est illud verum bonum a philosophis repertum, quia ignorabant vel unde oriretur, vel quid efficeret; quod nullis aliis, præterquam nostro populo revelatum est. Dicit aliquis: Nonne sunt apud vos alii pauperes, alii divites; alii

A servi, alii domini? Nonne aliquid inter singulos interesi? nihil; nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus. Nam cum omnia humana non corpore, sed spiritu metiamur, tametsi corporum sit diversa conditio, nobis tamen servi non sunt; sed eos et habemus, et dicimus spiritu fratres, religione conservos. Divitiæ quoque non faciunt insignes, nisi quod possunt bonis operibus facere clariores. Divites sunt enim, non quia divitias habent, sed quia utuntur illis

VARIORUM NOTÆ.

Nonne sunt apud vos alii pauperes, alii divites, etc. Hic infra observamus ex Salmasio, ex appellatione fraternitatis mutua inter primos christianos, illos vixisse etiam tanquam fratres, in commune conferentes quod habebant, præter uxores, ut notat Tertull. Hoc vero non ita accipiendum esse, quasi omnia omnium bona communia inter illos fuerint, ut fuisse certum est Apostolorum tempore in ecclesia Hierosolymitana, ex hoc Lactantii loco manifestum est, et ex ipso Tertull. loco laudato Apol. eadem pagina: *Etiam si quod arcæ genus est, inquit, non de honoraria summa quasi redemptæ religionis congregatur. Modicam unusquisque stipem mensura die, vel cum velit, et si modo velit, et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt.* Si quantum quisque vellet, conferebat, idque singulis mensibus, non universorum bonorum fiebat collatio, sed stipis tantum modicæ. Genus ἐπίκουρον plane hoc fuit, in singulis christianorum ecclesiis per singulos menses colligi soliti. Ad quem usum dispensaretur, statim subjicit, ad egenos nempe alendos, et humandos. *Nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis, humanisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, jamque domesticis senibus.* Justinus Martyr in 2 Apologia ejusdem collatiæ stipis, sive ἐπίκουρον a christianis fieri soliti meminit, nisi quod nihil habet de mensura die. Quomodo igitur, si hoc genere tantum collationis usi, indiscreta omnia apud ipsos dicere poterit idem Tertullianus? An non hæc inter se pugnant? Nam generalis collatio universorum bonorum pauperes divitiibus exæquat; et præstat, ut in eo cœtu, in quo singuli omne, quod habent, conferunt, nemo dives sit aut pauper, sed omnes invicem æquales. Atqui vel ex Tertulliano liquet alios tum fuisse pauperes in Ecclesia, alios divites. Nam ad alendos pauperes, conferebant divites. Quæ æqualitas nescio an unquam in Ecclesia christiana obtinuerit, ne ætate quidem Apostolorum. Hujusmodi enim collectas etiam sub Apostolis ex eorum præscripto frequentatas constat ex Paulo Epist. I ad Corinth., cap. xvi. Quomodo faciendas instituerit, ibidem legere est. Ab eo tempore collectarum ille mos, de quo S. Justinus et Tertullianus, in Ecclesiis servatus est. At quid opus hujusmodi collectis, si bonorum a singulis facta universorum collatio? In ecclesia Hierosolymitana illa communio locum tantum videtur habuisse, ut Lucas refert in Actis, cap. iv. Quod et ipsum tamen liberum cuique fuit facere, et non facere, ut Petrus capite sequenti ad Ananiam dixit, qui pretii partem ex divenditiis bonis subtraxerat, et reliquum ad Apostolorum pedes abjecerat. Sed quomodo conciliabitur quod auctores scribunt de communicatione rei familiaris inter Christianos fieri consueta, si communio illa abfuit, quam plerique fuisse imaginantur? Certe et Justinus, qui collectæ illius meminit, qua quisque arbitrata suo in arcam communem conferebat, in eadem Apologia tradit, hoc christianorum disciplinæ fuisse proprium, ut in commune conferrent quæ haberent. Ostendit quæ differentia fuerit ea in re Gentilis et Christiani. *Oliu, inquit, cum Gentiles eramus, quæstum lucrum-*

que ante omnia sectari soliti, nunc quæ habemus in commune conferentes, omni indigenti ea communicamus. B Toto certe cœlo deerrarunt, qui sibi persuasere ex illis testimoniis, veteres christianos omnia revera bona inter se habuisse communia, quibus pro indiviso in medium collatis unusquisque frueretur. Ut æqualitas dignitatum inter ipsos non in ipsis personis fuit, sed in animo, quo se major parem minori ferebat, et domus servum non aliter tractabat, quam si frater esset, ita et communio bonorum apud eos non in re ipsa fuisse dignoscitur, sed in voluntate sola communicandi, quam et effectus sequebatur, si usus veniret. SALMASIUS.

Fratrum nomen impertiamus. Clemens Strom. II: *Ideo nos fratres, quod eodem verbo regenerati.* Euseb. Emiss. Homil. IV: *Fratres, sorores, non natura, sed officio et affectione; quos enim diligimus, his nominibus vocare solemus.* WOUWER. — Noluit Deus, ut jam ante notavimus, ullum reperiri egentem in populo suo, sed omnes tanquam fratres inter se vivere, ut erant ab uno parente omnes. Hæc fratrum appellatio inter christianos etiam aliquandiu viguit, nec solum tantisper dum intra Hierosolymitanam civitatem sub apostolis Ecclesia Christi stetit, sed etiam aliis, in quibus propagata est locis, præsertim quamdiu fuit persecutionibus vexata. Nec fratres modo invicem se appellabant, quod unius Dei parentis homines, quod consortes ejusdem fidei, et spei cohæredes, ut ait Minucius, sed etiam quia fraterno inter se more viverent, ut solent fratres, qui pro indiviso paternis bonis una fruuntur. In commune quod quisque habebat, conferrebant, convivia communia agitabant, dilectionis nomine vocitata; nihil indiscretum denique habebant, præter uxores, ut ait Tertullianus in Apologetico, cap. 59, qui hanc etiam fraterni nominis inter christianos communicati causam affert. *At quanto, inquit, dignius fratres et dicuntur, et habentur, qui unum patrem Deum agnoverint, qui unum spiritum biberint sanctitatis, qui de uno utero ignorantie ejusdem ad unam lucem expaverint veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate trugædia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quæ penes vos fere dirimit fraternitatem. Itaque qui animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos, præter uxores.*

Corporum. Heumannus legendum esse putat *servorum.*

Nisi quod possunt, etc. Mss. Cauc., Jun. ac 5 Reg. rec. et 14 impressi, nisi quos. Utraque lectio bona. Sed ea quæ est in textu genuina nobis visa est ex mss. 2 Bonon., 5 Reg. vet., 6 Colbert. multisque aliis et edit. Is. petita, et præcedentibus et sequentibus confirmata. Vide supra, nisi quia pares esse nos credimus; et infra, quia et non egent.

Non quia divitias habent, sed quia utuntur illis. Ita mss. 8 Reg., 5 Colbert. Brun. alique, cum nonnullis editis. Bene. Vide infra quia et non egent. Mss. Cauc. Jun., 2 Reg. rec. 1 Colb. et 8 vulgari, non qui divitias habent, sed qui; non inepte tamen.

ad opera justitiæ. Et qui pauperes videntur, eo tamen divites sunt, quia et non egent, et nihil concupiscunt.

Cum igitur et liberi servis, et divites pauperibus humilitate animi pares simus, apud Deum tamen virtute discernimur. Et tanto quisque sublimior est, quanto justior. Si enim justitia est, parem se etiam minoribus facere. quanquam hoc ipso præcellat, quod se inferioribus cœquavit; tamen si non tantum quasi parem, sed etiam quasi minorem se gesserit, utique multo altiozem dignitatis gradum, Deo giudice, consequetur. Nam profecto in hac vita sæculari, quoniam brevia et caduca sunt omnia, et præferunt se alteris homines, et de dignitate contendunt: quo nihil fœdus, nihil arrogantius, nihil a sapientis ratione semotius. Rebus enim cœlestibus contraria sunt ista universa terrena. Sicut enim sapientia hominum summa stultitia est apud Deum, stultitia autem (ut docui) summa sapientia est: sic Deo humilis et abjectus est, qui fuerit conspicuus et sublimis in terra. Nam ut taceam, quod hæc præsentia terræ bona, quibus magnus honos tribuitur, virtuti contraria sunt, et vigorem mentis enervant; quæ tandem potest firma esse nobilitas, quæ opes, quæ potentia, cum possit Deus reges quoque ipsos inferiores etiam infirmis facere? Et ideo consulens nobis Deus, inter divina præcepta illud præcipue posuit: *Qui se extollit, humiliabitur; et qui se humiliat, exaltabitur.* Cujus præcepti salubritas docet, quod qui se apud homines plenum fecerit, humilemque præbuerit, hic apud Deum præcellens et insignis habea-

tur. Nec enim falsa est illa sententia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum: Quæ hic mala putantur, hæc sunt in cœlo bona.

CAPUT XVII.

De Christianorum æquitate, sapientia et stultitia.

Exposui causam cur philosophi nec invenire justitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma quæ a philosophis afferbantur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. Ejus disputationis summa hæc fuit: « Jura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus; et apud eosdem pro temporibus sæpe mutata: jus autem naturale esse nullum: Omnes et homines, et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse justitiam, aut si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis consulens. » Et inferebat hæc argumenta: « Omnibus populis qui florent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si justii velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum, et in egestate ac miseris jacendum. » Tum omissis communibus ad propria veniebat. « Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem ac pestilentem, quæ vitia solus sciat, et ideo proscibat ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum ac pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bo-

VARIORUM NOTÆ.

Et qui pauperes videntur. Sic restitui ex mss. Reg. Put. et 5 al. Reg. 1 Colb., 2 Clarom. aliisque, et 15 impressis. Scripti 9 et nonnulli vulgati habent et quia.

Quia et non egent. Ita mss. 4 Reg. vet. multique alii, cum pluribus editis. Vocem non respuunt 11 mss. rec. et 3 vulg.

Sublimior est. Alludere videtur ad illud Ciceronis, qui in libro O fliciorum ait, quemque tanto sublimiorem esse quanto humilior se gesserit.

In hac vita sæculari. Id est, temporali, ut infra cap. 48, et lib. vii. cap. 4 et 11. Hic deesse aliquid videtur; manca est enim oratio.

A Sapientis ratione. Mss. 6, sapientia. Ex mss. veteribus pluribusque aliis expuoxi et, quod erat in quibusdam editis.

Semotius. Mss. 5, submotius; 6, summotius; 2, remotius. Ceteri et omnes editi, semotius. Apud Lucretium, lib. 1, vers. 46, a curis semotus.

Apud Deum. I Cor. 1.

Firma. Mss. Brun., summa.

Se extollit. Luc. xiv et xviii; Mat. xxviii.

Exposui, etc. Hucusque integra Epitome Lactantiana caruimus. Fragmentum illius hoc loco incipiebat. Nunc cura Pfaffii habemus integram fere. Quod propterea moneo, ut studiosus eam cum ipso opere diligenter conferat. Sic enim intelliget eandem rem sapius bene dici posse; augebit præterea hæc ratione dicendi copiam; et experietur, id quod verum est, ejusdem esse artificis breviter et copiose dicere. Fiet porro ut, detracto eloquentiæ copiosioris ornatu, rem propius contueatur. BETULEIUS.

Quæ a philosophis afferbantur. Ita mss. antiquiores et meliores ac 10 editi. In scriptis 10 rec. et 4 excusis est asserebantur; in 3 mss. rec. et 5 vet. edit.

Rom., disserebantur.

Refellendi. In ms. Jun. hæc sequentia, quæ in impressis non extant, habentur: *Volens aliud esse jus civile, aliud naturale: civile jus dici civilem sapientiam et naturale sine sapientia fieri, ac si utrumque nullum foret.* Quam sententiam in textum admittere non placuit; in nullo enim alio ms. expressa deprehenditur. GALLÆUS. Vide Ciceronem, lib. iii de Officiis.

Qui totius orbis potirentur. Sic omnes fere mss. et editi. Et recte; hoc enim verbum etiam gaudet genitivo apud Ciceronem iv Acad., 126, et i Finib., 7; apud Velleium Paterculum, regni potiri; apud Casarem, totius Galliæ sese potiri posse sperant; et potiri hostium, apud I lautum. Nonnulli ignorantes addiderunt, dominio, ut in mss Jun. et 2 Reg. rec. et 2 vet. edit. Rom., sed admodum frustra, siquidem mox præcessit imperio. Romanis ipsis injustitias exprobrant S. Augustinus in libris de Civitate Dei, et Tertullianus, cap. 25 Apologetici.

Et in egestate. Ita restitui ex mss. 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimis, 3 al. Reg., 1 Colbert., 1 Lips., Goth., Brun., edit. Is. et ipsomet Lactantio Epitom. cap. 56: *Quod si omnes populi penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possederint, justitiam sequi velint, ac suum cuique restituere quod vi et armis occupaverunt, ad casas et egestatem revertentur.* Mss. Cauc. et 15 rec. habent in necessitate. Quatuor illa verba desunt in Regio-Put.

Si profitebitur, bonus quidem, quia. Mss. rec. 5 Colbert., 2 Clarom. et 10 edit. ferunt: *Si profitebitur, emptori fugitivum esse, bonus quidem.* At tria hæc verba, quæ interponunt, a cæteris absunt. Ac ea eradenda esse recte docet Thomasius, quia hæc non ad servum tantum fugitivum respiciunt, verum etiam ad domum pestilentem et similia referenda sunt.

nus quidem, quia non fallit: sed tamen stultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulit: sed idem malus, quia fallit. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur, malle magno. Unde intelligi volebat et eum, qui sit justus ac bonus, stultum esse, et eum, qui sapiens, malum. Et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti. Transcendebat ergo ad majora, in quibus nemo posset sine periculo vitæ justus esse. Dicebat enim: «Nempe justitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo justus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? Nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat; maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, jam justus ille, sed stultus est, qui vitæ suæ non parcat, dum parcat alienæ. Item, si acie suorum fusa, hostes insequi cœperint, et justus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eum parcat, ut ipse occidatur, an dejiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit sapiens, sed idem malus; si non fecerit, justus, sed idem stultus sit necesse est.» Ita ergo justitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit; quod illa civilis, sapientia sit quidem, sed justitia non sit, naturalis autem illa, justitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta hæc plane ac venenata sunt, et quæ

A Marcus Tullius non potuerit refellere. Nam cum faciat Lælium Furio respondentem, pro justitiaque dicentem, irrefutata hæc tanquam foveam prætergressus est; ut videatur idem Lælius non naturalem, quæ in crimen stultitiæ venerat, sed illam civilem defendisse justitiam, quam Furio sapientiam quidem esse concesserat, sed injustam.

CAPUT XVIII.

De justitia, sapientia et stultitia.

Quod ad præsentem disputationem pertinebat, ostendi quomodo justitia similitudinem stultitiæ gerat; ut appareat non sine causa decipi eos, qui putant, nostræ religionis homines stultos esse, qui talia facere videantur, qualia ille proposuit. Nunc majus a me exigi sentio; ut ostendam, quare justitiam Deus stultitiæ specie convolutam, ex oculis hominum voluerit auferre, si prius Furio respondero, quia parum plene respondit Lælius; qui profecto licet sapiens fuerit, ut vocabatur, patrocinari tamen veræ justitiæ nullo modo poterat, qui caput ipsum fontemque justitiæ non tenebat. Nobis autem facilius est ista defensio, quibus cœlesti beneficio familiaris est ac penitus nota justitia, quique illam non nomine, sed re, novimus. Nam Plato et Aristoteles honesta quidem voluntate justitiam defendere cupierunt, effecissentque aliquid, si conatus eorum bonos, si eloquentiam, si virtutem ingenii, divinarum quoque rerum doctrina juvisset. Itaque opus illorum inane atque inutile jacuit; nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum præscripto viveret, quia fundamentum a cœlo disciplina illa non habuit. Nostrum

VARIORUM NOTÆ.

Non fallit. Mss. 11, et edit. Rom. 1468, non fallit. Sed fallit exposcunt sequentia, consulit, fallit.

Rei consulit. Ms. 1 Bonon. antiq. et ed. Is. sibi consulit.

Quia fallit. Mss. 5 rec., quia fallit.

An indicabit? Mss. Cauc. Jun. et 9 edit. an id indicabit?

Transcendebat. Ita mss. antiquiores et potiores maximo numero, cum editis multis. Scripti 10 et typis excusi 5, transibat.

Possit. Mss. 1 Bon. et 4 rec. totidemque editi, potest; 1 Clarom. possit.

Jam justus ille. Hanc lectionem unius ms. Reg. et edit. Ald., Florent., Juntar., Paris. 1525., Crat., Gymnic., Graph., Fasit., Betul., Gall., Spark., Walch., retinui, quantumvis invitati et reclamantibus tum mss. tum impressis codicibus, ubi habetur, jam non justus ille, exceptis 1 Reg. rec., 1 Colb. et Brun. qui referunt, jam non sapiens ille. Nostra lectio maxime convenit sententiæ Carneadis: adversativa vero omnino repugnat; non enim in hac disputatione injustitia, sed justitia cum stultitia, injustitia vero cum ipsa sapientia conjungebatur: et ita dicebatur, quod ille quidem justus erit, sed stultus; si vero contra fecerit, idem sapiens habebitur, sed erit injustus. Hoc liquet ex alio sequenti exemplo. Isæus. — At Heumannus putat esse legendum, jam vero justus, ut in antiquis editis. — Jam vero justus ille, sed stultus est. Præterea istam lectionem, quia altera, jam non justus ille, repugnat sententiæ Carneadis, integro Lactantii capiti 17 maxime infra, et verbis Epitomes, cap. 59:

Utrumne.... tabula.... equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet; sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcat, suam prodit. Si faciet, sapiens quidem... sed... malus. BUN.

Dum parcat alienæ. Receptam firmant c. 17: Stultitia est alienæ animæ parere, cum pernicie suæ; et verba paulo ante ex epit. c. 56 citata. BUN.

Venenata. Heumannus suspicatur Lactantium scripsisse pene invicta. Nihil contra libros muto: quia hæc argumenta aculeata, perniciosa et gravia erant, illa vocat venenata. Sic Ciceronis orationes contra Antonium, lib. III, c. 14 vocavit venenatas. BUN.

Non potuerit refellere. Ita omnes manu exarati et impressi, præter 4 mss. rec. et 3 edit., in quibus est potuit.

Faciat.... respondentem. Eleganter, ut lib. 1, c. 10: Facit assidentem. Cic. lib. 1 de Nat. Deor., cap. 12, Facit Socratem disputantem. Conf. lib. 1 de Natura Deorum, cap. 8. BUN.

Pro justitiaque. Ita alibi Lactantius; et sic lego cum 3 editis omnibusque mss., exceptis 2 Reg. rec. et cunctis lere editis in quibus est, proque justitia.

Irrefutata. Pro non refutata, est nova vox.

Qui profecto licet sapiens fuerit. Hujus sapientia celebratur a Cicerone libro de Finibus secundo, de Offic. II, et præcipue de Amicitia, quæ Lælii nomine inscribitur. BETUL.

Qui. Heuman. legit quia, ex editis.

Plato. Cujus libri decem de Republica, de Justitia, inscripti sunt.

Aristoteles. Libro v Moralium.

opus certius sit necesse est, quos Deus docuit. Illi enim depingebant verbis, et imaginabantur justitiam, quæ in conspectu non erat; nec præsentibus exemplis confirmare poterant, quæ afferebant. Responderi enim posset ab audientibus, non posse ita vivi, sicut illi sua disputatione præscriberent; adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus vitæ sequerentur. Nos autem non verbis modo, sed etiam exemplis ex vero petitis, vera esse quæ a nobis dicuntur ostendimus. Sensit igitur Carneades, quæ sit natura justitiæ, nisi quod parum alte perspexit, stultitiam non esse: quamquam intelligere mihi videor, qua mente id fecerit. Non enim vere existimavit eum stultum esse, qui justus est: sed cum sciret non esse, et rationem tamen cur ita videretur, non comprehenderet, voluit ostendere latere in abdito veritatem, ut decretum disciplinæ suæ tueretur: cujus summa sententia est, *Nihil percipi posse.*

Videamus ergo, utrumne justitia fœdus aliquod habere cum stultitia possit. Justus, inquit, si aut equum saucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipse animam suam liberet, stultus est. Primum omnium, nego ullo modo fieri posse, ut homini, qui quidem verè justus sit, ejusmodi casus eveniat; quia justus neque cuiquam nato inimicus est, neque quidquam omnino appetit aliepum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui sufficit sua? Cur autem belligeret, ac se alienis furoribus misceat, in cujus animo pax cum hominibus perpetua versetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano sanguine delectabitur, qui nec lucrum sciat appetere, cui sufficit victus; et

non modo ipse cædem facere, sed interesse facientibus, ac spectare ducat nefas. Sed omitto ista; quoniam fieri potest, ut vel invitus ad hæc subeunda cogatur. Adeone ergo justitiam, o Furi, vel potius, o Carneade, cujus est illa omnis oratio, tam inanem, tam supervacuum, tamque contemptam Deo putas, ut nihil possit, nihilque habeat in sese, quod ad custodiam sui valeat? Sed videlicet qui sacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt omnia, quanta sit vis justitiæ, scire non possunt. Nam et cum de virtute disputant, quamvis intelligant ærumnis ac miseriis esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua causa; ejus enim præmia, quæ sunt æterna et immortalia, nullo modo vident. Sic rebus omnibus ad hanc præsentem vitam relatis, virtutem plane ad stultitiam redigunt; siquidem tantos hujus vitæ labores frustra et inaniter suscipit. Sed hæc alio loco plenius.

Interim de justitia, ut cœpimus, cujus tanta vis est, ut cum oculos in cœlum sustulerit, a Deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam esse dixit innocentiae vim, ut ad tutelam sui non egeat nec armis, nec viribus, quacumque iter fecerit;

Integer vitæ sceleris atque purus,
Non eget Mauri jaculis, nec arcu,
Nec venenatis grævida sagittis,
Fusce, phœtra:
Sive per Syrtis iter æstuosas,
Sive facturus per inhospitalem
Caucasum, vel quæ loca fabulosus
Lambit Hydaspes.

Non potest ergo fieri, quin hominem justum inter discrimina tempestatum atque bellorum cœlestis tu-

VARIORUM NOTÆ.

Quos. Ita quamplurimi et antiquissimi mss. et 4 editi. Cæteri cum 9 rec. scriptis, *quod.*

Afferebant. Sic restitui ex mss. 5 veterrimis, 1 Bonon., 2 Reg., 3 al. Reg., 2 Colbert., 2 Clarom. In scriptis 10 et 10 editis legitur *asserebant*; in aliis *diserebant.*

Perspexit. Ita emendavi ex mss. 5 Reg. antiquioribus, 4 Colbert., 2 Clarom., Brun. et edit. Betul., faventibus Cauc., 1 Bonon. rec. et Tax. in quibus est *perspexerit.* 1 Bonon. antiq., 5 Reg. rec., 2 Colb. et 11 vulgati habent, *prospexit.*

Et rationem tamen. Addidi tamen ex 10 editis cunctisque mss. præter 1 Bon. antiq., Pen. et 4 edit. rec. quibus deest.

Decretum disciplinæ. De talibus decretis multa Seneca in epist. 95. Arnob. l. II, p. 48: *Qui (philosophi) dum alter alterius labefactant, destruunt, convelluntque decreta, cuncta incerta fecerunt.* BUN.

Ut decretum disciplinæ suæ tueretur. Academice factionis scilicet, *nihil tertio sciri*;] sive ut sequitur, *nihil percipi ut certum posse.* Decretum autem dixit dogma institutum, ἀπειρόν. Partim ex BETULEJO.

Cur enim naviget, etc. Sic etiam alii Patres negotiationem tanquam rem illicitam damnarunt. Vide Tertull., lib. de Idololat., c. XI. Eorum rationes erant quod illa vix possit exerceri sine cupiditate et mendacio. GALLEUS.

Versetur. Francius, *versatur.* Vide præcedentia. 1 Reg. rec. *versatur* a secunda manu. Heuman. legit etiam *versatur.*

Qui nec lucrum sciat appetere, etc. Supra dixit, virum justum nihil quidquam appetere alieni, et hic nec lucrum, etc. Quæ sic accipi non volo, quasi injustitiæ sit arguendus qui lucrum appetit. Quod hic

generaliter assèrit auctor noster, sane de immodico appetitu intelligit, quo sensu ejus assètio vera est.

Spectare. Respicit ad leges christianorum, quibus fas non erat spectaculis gladiatorii interesse.

Vel invitus ad hæc subeunda cogatur. Nimirum ad cædem faciendam, dum militare cogitur; nam illo ævo, non solum sub imperatoribus gentilibus, sed etiam christianis, cum delectus tirorum ageretur, quibus militaris ætas ac statura esset, et qui ejus erant conditionis, ut militiæ vacationem non haberent, ad militare sacramentum adigebantur, nec illud defugere poterant. Qui semel autem id sacramentum dixissent, ante emensa stipendia, et nisi ex justa ac merita causa impetrata missione, discedere a signis non habuere fas: qui aliter militiam deseruissent, capite plectebatur. Ergo illi sunt, quos invitos ad militiam, id est trucidandorum hominum legitimam artem subeundam, ex necessitate legum cogi dixit Lactantius, et quos propterea excusandos, tam ipse insinuat quam Patres Concilii Nicen. Can. 12.

SALMASIUS.

O Carneade. Ita plures mss. et editi. 2 Reg. rec. et 2 Colb. o *Carneades*; Brun. tu *Carneades*; 1 Colbert. tu, o *Carneades.*—*O Carneade.* Sic mss. et editi, quod recte tuetur Heumannus, et illustrat ex Vossio lib. II Anal., c. 3 et c. 10. Defendit quoque Gronovius. *O Socrate*, vocandi casu, in fragment. Ciceronis ed. Verbürg., p. 3956. BUN.

Qui sacramentum hominis ignorant. Id est, verani rationem et conditionem hominis. Supra lib. II, cap. 18: *Quicumque igitur sacramentum hominis, rationemque naturæ suæ nititur obtinere.* WALCH.

Integer. Horat. I Carm., Od. 22.

Lambit Hydaspes. Sic antiquiores et meliores in ss.

tela custodiat; ac non, etiamsi cum parricidis et nocentibus naviget, aut malis quoque parcat, ut una justa et innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus cæteris sola servetur. Sed concedamus posse fieri, quod proponit philosophus; quid ergo justus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium, aut in tabula naufragum? Non invitus confiteor, morietur potius, quam occidet. Nec ideo tamen justitia, quod est singulare hominis bonum, stultitiæ nomen accipiet. Quid enim melius, quid carius esse homini debet, quam innocentia? quæ utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam perduxeris ad extremum, morique malueris, ne quid de innocentia ratione minuatur. Stultitia est, inquit, alienæ animæ parcere cum pernicie suæ. Num etiam pro amicitia perire, stultum judicabis?

Quid ergo illi familiares Pythagoræi laudantur a vobis, quorum alter se tyranno vadem mortis pro altero dedit, alter ad præstitutum tempus, cum jam sponsor ejus duceretur, præsentiam sui fecit, eumque interventu suo liberavit? quorum virtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, si stulti putarentur. Denique ob hanc ipsam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque servando, et hominis crudelissimi natura mutata est. Quin etiam deprecatus esse dicitur, ut se tertium in amicitiam reciperent, non utique tanquam stultos, sed tanquam bonos et sapientes viros. Itaque non video, quare cum pro amicitia et fide mori, summa gloria computetur, non etiam pro innocentia perire, sit homini gloriosum. Ergo stultissimi sunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro Deo, cum ipsi eum, qui pro homine mori voluit, in cælum summis laudibus tollant. Denique ut concludam disputationem, non posse eundem justum esse, ac stultum, eundem sapientem, et injustum, docet ipsa ratio. Qui enim stultus est, quid sit jus-

tum ac bonum nescit; et ideo semper peccat. Ducitur enim quasi captivus a vitiis; nec resistere illo modo potest, quia caret virtute, quam nescit. Justus autem ab omni peccato se abstinet, quod aliter facere non potest, quam si habeat recti pravique notitiam.

Rectum autem discernere a pravo quis potest, nisi sapiens? Ita fit, ut numquam possit esse justus, qui stultus est, neque sapiens, qui fuerit injustus. Quod si est verissimum, manifestum est eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum saucio non ademerit, stultum non esse; quia hæc facere peccatum est, a quo se sapiens abstinet. Videri tamen et ipse confiteor, per hominum errorem ignorantium cujusque rei proprietatem. Itaque omnis hæc questio non tam argumentis, quam definitione dissolvitur. Stultitia igitur est in factis dictisque, per ignorantiam recti ac boni, erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcat, dum ne noceat alteri, quod est malum. Quod quidem nobis et ratio, et veritas ipsa præscribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur aliis, ut sibi prosint; nesciunt enim quia malum est, nocere. Homo vero, qui scientiam boni ac mali habet, abstinet se a nocendo, etiam cum incommodo suo, quod animal irrationale facere non potest; et ideo inter summas hominis virtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet sapientissimum esse, qui mavult perire ne noceat; ut id officium, quo a mutis discernitur, servet. Nam qui vendentis errorem non redarguit, ut aurum parvo emat, aut qui non proficitur fugitivum servum, vel pestilentem se domum vendere, lucro et commodo suo consulens, non est ille sapiens, ut Carneades videri volebat, sed callidus et astutus. Calliditas autem et astutia in mutis quoque animalibus sunt, vel cum insidiantur aliis et dolo capiunt ut devorent, vel cum insidias aliorum

VARIORUM NOTÆ.

et 12 edit. ac libri Horatiani. Scripti 16 rec. Lactantiani et 5 vet. edit. Rom. *Ambit*, nec male.

In tabula naufragum, etc. Idem habet et sentit cum Lactantio Ambrosius lib. iii. offic. cap. 4.

Quid carius. Mss. 12 rec. et 3 edit. *clarius*.

Perdlexeris. mss. 6 rec., *perdixerit*, non male.

Judicabis. Mss. 10 rec. et 13 edit. *judicabitur*, 2 D Colbert. et Pen. *judicabit*. At scribo *judicabis* cum 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimis, 1 al. Reg. bonæ notæ, ac quinque aliis et edit. Betul. Vide præcedentia.

Pythagoræi. Mss. rec. 2 Reg. et 1 Clarom. a secunda manu, edit. Rom. 1470, et Florentina, *Pythagorici*: Damon scilicet ac Pythias, de quibus Valerius lib. iv. cap. 7; Cicer. lib. iii. Officior. cap. 10.

Tyranno. Scilicet Dionysio Syracusano.

Duceretur. Scilicet, ad supplicium. Absolute, more veterum. Sic ter Seneca de Piso. qui militem duci jusserat, de Ira lib. i. cap. 16. Bux.

Quod alter. Antiquiorum et meliorum mss. est. In 4 rec. et 4 edit. est *quorum alter*; in 15 rec. et vulgaris 5 est *cum alter*.

His. Ita resitui ex mss. et multis editis. In nonnullis est *hic*.

Deprecatus. Id est, *precatas*. Lib. vi. cap. 20: *Miseri cordiam deprecantes*. Conf. lib. de Mort. persec. c. 41, cap. 46, cap. 52, et Val. Max. lib. iv. cap. 7.

Sæpe hoc sensu Veteres. Bux.

Dissolvitur. 1 Colb. *dissolvetur*; 1 Colb., 1 Lips., Em., *solvitur*.

Dum ne. Ita antiq. et mel. mss. et edd. locutio Ciceroniana pro *dummodo non* recentiorum: Cic. ad Atticum lib. vi. cap. 4: *dum ne negotiatori*; et viii. ep. 15, *dum ne tibi, non laboro*.

Conciliatricem. Vide Cic. lib. i. de Natura deorum, 104.

Quia malum est. Id est, quatenus malum est.

Nesciunt enim, quia malum est, nocere. Lactantius aliique scriptores sacri, Tertullianus, Augustinus, maxime Cyprianus vel sexcenties, ut vulgatam versionem omittam, post *scio* atque verba sentiendi, loco accusativi cum infinitivo, aut *quod* cum conjunctivo, eadem vi *quia* cum indicativo ponunt. Lactantius lib. vi. cap. 22: *Scit enim, quia mortis est fabricatrix voluptas*. Notamus ibidem plura, et ad lib. iv. cap. 12: *Ut scias, quia ego sum Dominus*. Bux.

Homo vero, qui. Ita mss. veterissimi 1 Bonon., 3 Reg. quorum unus est optimæ notæ, aliique sex ac totidem editi, tum etiam sex veteres editiones xv sæculi. In 12 mss. et 8 excusis est *quid*.

Quo a mutis. Mss. 3 rec. et 2 edit. *mutis*.

Calliditas autem et astutia in mutis animalibus. Ad-

vario genere deludunt. Sapientia vero in hominem solum cadit. Sapientia est enim intelligentia vel ad bonum rectumque faciendum, vel ad abstinendam dictorum factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet, quia bona hæc terrena contemnit; nec quemquam falli patitur, quia boni viri officium est, errores hominum corrigere, eosque in viam reducere. Siquidem socialis est hominis ac benefica natura, quo solo cognationem cum Deo habet.

CAPUT XIX.

De virtute, et Christianorum cruciatibus; ac de jure patris et domini.

Sed nimirum hæc causa efficit, ut stultus esse videatur, qui egere aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri, quod hominem morte deleri putant. Ex qua persuasionem omnes tum vulgi, tum etiam philosophorum nascuntur errores. Si enim post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est hominis non huic vite consulere, ut sit quam diutina et commodis omnibus plena. Quod qui faciet, a justitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini vita melior et longior, quod et philosophorum magnorum argumentis, et vatium responsis, et prophetarum divinis vocibus discimus; hanc præsentem cum suis bonis contemnere, sapientis est, cujus omnis jactura immortalitate pensatur. Apud Ciceronem idem ille justitiæ defensor Lælius. « Vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces. » Est plane, et quidem virtute dignissima, quam tu, Læli, nunquam poteris suspicari; nihil enim divinarum noveras litterarum. Quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Erras vehementer, si putas ab homine præmium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris: « Huic tu viro quas divi-

tas objicies? quæ imperia? quæ regna? qui ista putat humana, sua bona divina judicat? » Quis ergo te sapientem, Læli, putet, cum ipse tibi loquere contraria? et paulo post virtuti adimas, quæ dedisti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam.

Deinde quid adjungis? « Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes suis virtutem præmiis spoliant. » O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari præmio suo potest! Quæ si bona sua divina judicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quæ fuerint in eam collata divinitus? « Næ illa se, inquit, multis solatiis oblectat; maximeque suo decore seipsa sustentat. » Quibus solatiis? quo decore? cum in crimen sæpe veniat, et in pœnam decor ille vertatur. Quid enim, si ut Furius dicebat, « rapiatur, vexetur, exterminetur; egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur, vinciat, uratur, miseris etiam modis necetur, » perdetne suum præmium virtus? An potius peribit ipsa? Minime. Sed et mercedem suam Deo judice accipiet, et vivet, et semper vigebit. Quæ si tollas, nihil potest in vita hominum tam inutile, tam stultum videri esse, quam virtus; cujus naturalis bonitas et honestas docere nos potest, animam non esse mortalem, divinumque illi a Deo præmium constitutum. Sed idcirco virtutem ipsam Deus sub persona stultitiæ voluit esse celatam, ut mysterium veritatis ac religionis suæ esset arcanum; ut has religiones, sapientiamque terrenam extollentem se alius, sibi que multum placentem, vanitatis errorisque damnaret; ut proposita denique difficultate, angustissimus trames ad immortalitatis præmium sublime perduceret.

Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur. Nam cruciari atque interfici malle, quam

VARIORUM NOTÆ.

didi autem ex 21 mss. Post mutis 8 scripti rec. et 14 excusi addunt quoque.

Vel ad abstinendam. Sic reposui ex antiquissimis mss. 1 Bonon. et 2 Reg. edd. Tornes., Soubron., Is Vide præced. ad bonum. Quamplurimi scripti et impressi habent vel abstinendam.

Dictorum factorumque. Hæc lectio est quamplurimorum mss. inter quos sunt antiquissimi Reg. et Bonon. atque 11 editorum. Recte. Vide seq. Scripti 10 et 5 edit. vet. legunt delictorum factorumque.

Quo solo. 4 mss. rec. et 7 edit. vet., qua sola; quæ sola; Colb., quæ solo.—*Quo solo.* Id est, qua re sola, scil. sapientia; quæ vox quoniam fuit paulo remotior, usus est, ut et alibi, neutro, quod ad omnia de sapientia dicta referendum.

Sed nimirum hæc causa efficit, etc. Hactenus Furium confutavit, injustitiæ patronum. Jam indicabit causas, cur Lælius, qui sapientissimus habebatur, justitiæ partes non pro dignitate tueatur; nempe quod illius sapientia non cœlitus fuit. Ostendit autem Lælium sibi contraria asserere. Ab initio vero capitis investigat errorum philosophorum, atque vulgi scaturiginem; nempe quod articulus de spe resurrectionis non satis constaret creditur. Ex his fundamentis colligit, quod

Vivit apud superos, et habet sua munera virtus.

Virtutem autem dicit ipsam justitiam, quæ materia totius hujus quinti libri est.

Qui egere. 1 Bonon. antiq. et 1 Clarom. a prima manu, quia.

Ex qua persuasionem. Ms. Cant. et edit. 5, Ex eaque persuasionem.

Hunc præsentem. Subaudi vitam, quod Goth. adscriptum habet, opinor, ex glossa receptum. CELL.

Nunquam. Ms. 1 Reg. rec. et 15 edit., nequaquam; in 1 Reg. rec. nunquam poteris.

Labantemque sententiam. Scripti 7 et 2 edd. labentem; 1 Reg. rec. laborantemque.

Effodiantur oculi. Ms. 5 rec. et 12 editi interponunt ei, quod mox præcessit.

Angustissimus trames. Ms. Brun. angustissimo tramine; 4 Colbert. angustissimos tramites, mendose. Scripti 6 rec. et 5 vulgati per angustissimos tramites. Lege de hoc infra lib. vi, cap. 3. — *Angustissimus trames... perduceret.* Nam unam tantum viam, unum tramitem ad immortalitatem ubique statuit; hinc lib. vii, cap. 20: *Angustus admodum trames est, per quem justitia hominem deducit in cœlum.* Idem de eunt lib. vi, capp. 3 et 4 integra, maxime ibid., cap. 7: *Via mendax... multos tramites habet... via veritatis... et simplex... et angusta... et ardua, etc.* BUN.

thurâ tribus digitis comprehensa in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ, alterius animam magis curare quam suam. Nesciunt enim quantum sit nefas adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cælum atque terram; qui humanum genus finxit, inspiravit, luce donavit. Quod si servorum nequissimus habetur, qui dominum suum fuga deserit, isque verberibus, et vinculis, et ergastulo, et cruce, et omni malo dignissimus judicatur; et si filius eodem modo perditus atque impius existimatur qui patrem suum derelinquit; ne illi obsequatur, ob eamque causam dignus putatur, qui sit exhæres, et cuius nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis qui Deum deserit, in quem duo vocabula domini et patris æque veneranda conveniunt? Nam ille, qui servum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, præter alimenta, quæ illi utilitatis suæ gratia subministrat? Et qui filium generat, non habet in potestate ut concipiatur, ut nascatur, ut vivat. Unde apparet non esse illum patrem, sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo suppliciiis dignus est desertor ejus, qui et dominus verus, et pater est, nisi quæ Deus ipse constituit? qui spiritibus injustis æternum paravit ignem; quod ipse per vates suos implis ac rebellibus comminatur.

CAPUT XX.

De vanitate et sceleribus impiarum religionum, et Christianorum cruciatibus.

Discant igitur, et suarum et alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: primum, quod seipsos jugulant perditissimis demonibus serviendo, quos Deus in æterna supplicia

damnavit: deinde, quod nec ab aliis Deum coli patiuntur, sed avertere homines ad mortifera sacra contendunt; nitunturque summa diligentia, ne qua sit anima incolumis in terra, quæ salvo statu suo spectet in cælum. Quid aliud dicam quam miseros, qui prædonum suorum instigationibus parent, quos deos esse opinantur? quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem sciunt: sed inherentes persuasioni vulgari, libenter errant, et stultitiæ suæ favent. A quibus si persuasionis ejus rationem requiras, nullam possint reddere: sed ad majorum judicia confugiant, quod illi sapientes fuerint, illi probaverint, illi scierint, quid esset optimum; sequo ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum omnium ignorantia, nec se, nec deos suos norunt. Atque utinam soli errare, soli desipere vellent! Alios etiam in consortium mali sui rapiunt, quasi habituri solatium de perditione multorum. Sed hæc ipsa ignoratio efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint, fingantque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare.

Num igitur hoc sermone, aut aliqua ratione reddita facere nituntur? Minime; sed vi atque tormentis. O mira, et cæca dementia! In iis putatur mala mens esse, qui fidem servare conantur; in sacrificibus autem bona. In iisne mala mens est, qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? an potius in iis qui ea faciunt in corporibus innocentum, quæ nec sævissimi latrones, nec fratissimi hostes, nec immanissimi barbari aliquando fecerunt? Adeone etiam sibi mentiuntur, ut vicissim boni ac mali nomina transferant et immutent? Quid ergo non diem, noctem vocant? solem, tenebras? Alioquin eadem

VARIORUM NOTÆ.

In focum jactare. Scripti 10, in focum jacere; ms. Tornes., in focus jacere.

Præterquam Deum. 1 Colbert., 1 Clarom. et Francius, præter Deum. Eadem varietas infra, præterquam alimenta, et præter alimenta.

Dominum suum. Sic reposui ex cunctis mss. et pluribus editis: bene. Vide seqq. Nonnullis impressis est, dominum summum, male.

Exhæres. De exhæredatione liberorum titulus est in Institut. Imperialibus, lib. n, cap. 15. Exhæredationis causæ in Juris constitutionibus numerantur quatuordecim. **BETULEIUS.**

Domini et patris. Vide lib. iv, cap. 5. Unus est pater vester, qui in cælis est. **MATH. XXIII.**

Præter alimenta. Ita mss. In editis est præterquam.

Non habet in potestate. Sic restitui ex edit. Rom. 1470, cunctisque mss. præter f Reg. rec. et 12 edit. in quibus est, non habet potestatem.

Nisi quia Deus ipse constituit. Habent ea verba omnes libri; et omnia recta, modo suppleas, nisi iis quæ... constituit? Quod respicit constitutum supra. Sic lib. vi, cap. 25: Quid Deo dignum, nisi quod ipse... poposcit? **BUN.**

Impiis. Isai. ult. Eccl. vii, Judith. xvi, Ps. x. — *Ignem, quod ipse... comminatur.* Constante libri quod, idque neutrum pro re, de qua actum, ponitur sæpe; ut dixi ad cap. 17: Quod se. se parasse injustis æternum ignem; ut hoc capite supra: Superest. . vita... longior, quod... discimus. **BUN.**

Prædonum suorum. Per prædones, inquit **Walchius**, intelligit pontifices, sacerdotes: immo vero intelligit dæmonas; nam mox sequitur: Quos deos esse opinantur. **Iterum c. 20:** Adorant hostes suos, latrones et interfectores suos victimis placant, etc. **Conl. lib. n, cap. 16; lib. v, cap. 21. BUN.**

Instigationibus. lib. iv, cap. 27: Instigationibus... demonibus; cap. 30, Instinctibus dæmonum. Lib. v, cap. 21: Spiritus... perditii... instigant nescios in furorem. **BUNEMAN.**

Inherentes persuasioni vulgari. Ms. 1 Bonon. antiq. hærent; alter Bonon. recentior inhærent. Scripti 18, inhærente persuasioni vulgari. — *Inhærente persuasioni vulgari.* Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78: Parrh., Junt., Ald., et reliqui, inhærentes persuasioni vulgari. Participium exprimit melius voluntatem; dicit enim statim, eos libenter errare: ut l. i, cap. 1: Multi enim superstitionibus vanis pertinaciter inhærentes, obdurant se contra manifestam veritatem. **BUN.**

Ignoratio. Ita antiquiores et potiores mss. et cetero editi. Hæc vox Lactantio familiaris. Scripti 18 rec. et septem impressi ignorantia.

Ea faciunt in corporibus. Eleganter. Cic. in Verrem, Act. 1, c. 5: Neque hoc solum in statuis ornamentisque fecit. **Conf. Cortium ad Sall. Catil. 11, n. 4, p. 47: Fæda crudeliaque in civibus facinora facere. BUNEMAN.**

Tenebras. Hæc alludunt ad illud **Isaiæ cap. v, 20: Væ dicentibus malum bonum, et bonum malum; qui**

impudentia est, bonis malorum nomen imponere; sapientibus, stultorum; justis, impiorum: quinimo, si qua illis fiducia est, vel in philosophia, vel in eloquentia, arment se, ac refellant hæc nostra, si possunt: congregiantur cominus, et singula quæque discutiant. Decet eos suscipere defensionem deorum suorum, ne, si nostra invaluerint (ut quotidie invalescunt), cum delubris ac ludibriis suis deserantur. Et quoniam vi nihil possunt (augetur enim religio Dei, quanto magis premitur) ratione potius et hortamentis agant.

Procedant in medium pontifices, seu minores, seu maximi; flamines, augures, item reges sacrificuli, quique sunt sacerdotes et antistites religionum. Convocent nos ad concionem: cohortentur ad suscipiendos cultus deorum; persuadeant multos esse quorum numine ac providentia regantur omnia: ostendant origines et initia sacrorum ac deorum, quomodo sint mortalibus tradita; qui fons, quæ ratio sit, explicant; proferant, quæ merces in cultu, quæ pœna in contemptu maneat, quare ab hominibus coli se velint, quid illis, si beati sunt, humana pietas conferat. Quæ omnia non asseveratione propria (nec enim valet quidquam mortalis hominis auctoritas), sed di-

vinis aliquibus testimoniis confirmant; sicuti nos facimus. Non est opus vi et injuria, quia religio cogi non potest: verbis potius quam verberibus res agenda est, ut sit voluntas. Distringant aciem ingeniorum suorum: si ratio eorum vera est, afferatur. Parati sumus audire; si doceant: tacentibus certe nihil credimus; sicut ne sævientibus quidem cedimus. Imitentur nos, et rationem rei totius exponant. Nos enim non illicimus, ut ipsi objectant: sed docemus, probamus, ostendimus. Itaque nemo a nobis retinetur invitus; inutilis est enim Deo, qui devotione ac fide caret. Et tamen nemo discedit, ipsa veritate retinente. Doceant isti hoc modo, si qua illis fiducia veritatis est, loquantur: hiscant, audeant (inquam) disputare nobiscum aliquid ejusmodi; jam profecto ab aniculis quas contemnunt, et a pueris nostratibus error illorum ac stultitia ridebitur. Cum enim sint peritissimi, deorumque progeniem, et res gestas, et imperia, et interitus et sepulchra de libris noverint; ipsosque ritus, quibus sunt initiati, vel ex rebus gestis hominum, vel ex casibus, vel etiam ex mortibus natos sciant: incredibilis dementia est, deos putare, quos fuisse mortales negare non audeant; vel si tam impudentes fuerint ut negent, suæ illos ac

VARIORUM NOTÆ.

ponunt tenebras in lucem, et lucem in tenebras; qui ponunt amarum in dulce, et dulce in amarum.

Impudentia est. Mss. 8 rec., *imprudencia*; Jun., *prudentia*.

Ne, si nostra. Ms. 1 Colbert. et quidam editi, *nec*, sed male.

Augetur... religio Dei... premitur. Vid. not. c. 13, c. 22, sqq. Tertull. Apol. extr.: *Nec quidquam tamen proficit exquisitor quæque crudelitas. Illecebra est magis sectæ. Plures efficitur, quoties metimur a vobis.*

BUNEMAN.

Pontifices. Apparet etiam Lactantii temporibus antiqua illa Romanorum sacerdotia viguisse. BETULEIUS.

Seu minores, seu maximi. Pontifices Numa instituit, quibus Martium generum suum Maximum præfecit, penes quem summa ceremoniarum potestas erat. BETUL. — *Fuere pontifices minores, Scribæ pontificum qui fastos et commentarios habebant, fidem custodiam rerum gestarum reserebant, qui Annales maximi dicebantur; quique illis ministri aderant, quod omnis avi gesta mandabant litteris, pontifices minores dicti sunt.* Alex. ab Alex. lib. II, cap. 8.

Flamines. Sive Diales, sive Martiales a Romulo instituti; sive Quirinales a Numa. BETULEIUS.

Augures. Quos a Citaldæis originem traxisse credunt, qui ab his ad Græcos, a Græcis ad Hetruscos, ab Hetruscis ad Latinos propagati sunt.

Reges sacrificuli. Qui post exactos reges instituti sunt, ut regis præessent sacris. De quibus lege Pomponium Lætum, Lucium Fenestellam, Alexandrum ab Alexandro, Blondum, etc. qui ex Livio, Dionysio, Varrone et aliis, de sacerdotiis Rom. multa memoria prodiderunt. BETULEIUS. — Mss. 7 Reg., 2 Colb., Tornes., 2, Clarom., *sacricolæ*.

Cohortentur nos ad. Repetunt nos a me additum Angl., Lips. tert., Reimm. et editi ab anno 1465, 1524, Gymn. et Isæus; omittunt Fasit., Gryph. et reliqui, et satis eleganter subauditur. BUN.

Quæ merces in cultu, quæ pœna in contemptu maneat. Heumannus hic omnibus editoribus insultans tandem, *Scribe*, inquit, *quæ merces cultum, quæ pœna contemptum maneat.* Mihi lectio communis omnium librorum satis elegans videtur, subaudito accusativo

mortales, vel homines. BUN.

Distringant aciem ingeniorum. Editum antea ab omnibus, ut quoque habet Gothanus, *distringant*. Quod verbum hic minus quadrat; valet enim *stringere in diversas partes*: nisi intelligas sensu rariori, ubi valet *ligare, constringere*; atque ut Latinis *distringere aciem, gladium, est expedire*: sic Lactantius I. III, c. 8: *expediant acumen suum*, BUN.

Afferatur. Ita restitui ex omnibus prope mss. 9 Reg., 6 Colbert. aliisque multis, et edit. Rom. 1470. Scripti Jun. et 2 Lips. habent *asserant*, nec male; 1 Clarom. *asserantur*. 3 Oxonienses et 14 vulgati: *afferatur*.

Et rationem. Sic legendum cum 1 Colbert., nisi MAVIS UT RATIONEM, quod est in vet. mss. 1 Bonon., 1 Reg., Cauc. et 15 aliis et edit. 2 vet. Rom., Is., Cellar. In 6 aliis manu exaratis rec. et 17 impressis est aut.

Qui devotione ac fide caret. Emman.: *qui fide ac ratione careat*. Non movenda prior lectio. Inf. *Dei cultus devotionem maximam fidemque desiderat*; cap. 22: *Ut devotionem ac fidem... corroboret*, De Opif., c. 19: *Si quis fidem suam devotionemque non prodiderit*. De Mort. Persec., c. 18, *Adimere tibi fidem ac devotionem nulla vis potuit*. Conf. lib. V, cap. VII. BUN.

Hiscant. Sic lego cum 1 ms. Reg. et 14 excusis: quod cum non intelligerent amanuenses 8 Reg., 6 Colb., Jun., Pen., Lips., Pal., Ultr. 2 Clarom., Brun., et 5 vet. edit. pro *hiscant*, scripserunt *discant*; 2 Bonon. Tax., *dicant*. Tit. Liv. lib. VI, 16: *Nec attollere oculos aut hiscere audebunt*. Arnob. lib. IV, *an mutire, an hiscere*.

Ridebitur. Hæc lectio est omnium mss. et vet. edit. Rom. In cæteris impressis est *irridebitur*; in 1 Reg. veterissimo *justitia ridebitur*.

Ex moribus. Ita antiquiores ac meliores mss. et octo editi. Scripti 16 rec. et 6 vulgati *ex moribus*. Sic quoque legitur apud Buneman, qui de hac variante notam sequentem exhibet. — *Ex moribus.* Confirmatur hæc lectio ex l. I, c. 11. Jovem ex rebus gestis, et ex moribus hominem fuisse deprehendimus, etc. Conf. de Ira, c. 11: S. Augustin. de Civ. Dei lib. VII, c. 18: *Unicuique deorum ex ejus ingenio, moribus, actibus, casibus, sacra constituta sunt*. BUN.

suorum litteræ coarguant, ipsa denique illos sacrorum initia convincant. Sciant igitur vel ex hoc ipso, quantum intersit inter verum et falsum, quando ipsi, cum sint eloquentes, persuadere non possunt; imperiti ac rudes possunt, quia res ipsa et veritas loquitur.

Quid ergo sæviunt? ut stultitiam suam, dum minuere volunt, augeant. Longe diversa sunt carnificina et pietas; nec potest aut veritas cum vi, aut iustitia cum crudelitate conjungi. Sed merito non audent de rebus quidquam docere divinis, ne et a nostris derideantur, et a suis deserantur. Nam fere vulgus, cui simplex incorruptumque iudicium est, si mysteria illa cognoscat in memoriam mortuorum constituta, damnabit; aliudque verius, quod colat, quæret.

Hinc fida silentia sacris

instituta sunt ab hominibus callidis, ut nesciat populus quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis versemur, cur nobis aut non credunt, qui utrumque novimus; aut invident, quia falsis vera prætulimus? Sed defendenda sunt, inquit, suscepta publice sacra. O quam honesta voluntate miseri errant! Sentiant enim, nihil esse in rebus humanis religione præstantius, eamque summa vi oportere defendi: sed ut in ipsa religione, sic in defensionis genere fallon-

VARIORUM NOTÆ.

Coarguant. Mss. 12 rec. et 8 impressi, *coarguent.* Vide præced. *audeant*, et seq. *convincant.* Jun. *coarguantur.*

Convincant. Mss. 10 rec. et 6 editi, *convincant.*

Cum sint. Pro *quam*, quod est in melioribus mss. et impressis, in pluribus excusis erat *quam*. In mss. 5 Reg. rec., Brun. et edit. Ald., Crat., Graph., legitur *qui*.

Ne et a nostris derideantur. Conjunctionem restituit ex 6 Reg., 5 Colb., et 5 aliis ac 7 editis: pro *et*, est *aut*, in Reg. antiquissimo. In 5 rec. scriptis et 12 vulgaris deest *et*.

Nam fere vulgus. Ita scripti 12. In ms. Cauc. et 16 rec. necnon in editis, *Nam forte vulgus*.

Incorruptum.... iudicium. *Incorruptum* hic valet, castum, integrum, ut in Cicerone testis *incorruptus atque integer, testimonium incorruptum*. Pro Marcello cap. 9: *Qui iudicabunt.... fortasse incorruptius quam nos.* BUN.

Fida silentia. Virgil. in *Æneid.*, v. 112. Quæ cum imperarentur, dicebatur: *Favete linguis*. Unde proverbium *Ostium obdite, profani*. Cum hoc proverbio convenit Canon in decretis de Consecrat. dist. 2, qui arcet plebem a presbyterio. BETUL.

Cur nobis aut non credunt. 1 Ms. rec. *credant*; 2 Reg. rec., Jun., Cantabrig. multi que impressi, *Cur nobis aut nostris non credunt*.

Inquiunt. Vide supra lib. in Institution. init. cap. 5.

O quam honesta voluntate. Ironice. Sic ferunt 5 mss. quorum unus est antiquissimus, alteri bonæ notæ. Ms. Cauc. ac 19 alii rec. et editi sex habent *inhonesta*.

Non occidendo, sed moriendo. Hæc lectio est omnium fere mss. et octo editorum. Et recte. Est enim relativum, occidere, et mori. Vide infra, *ut religionem patientia vel morte defendas*. 2 Reg. rec. et sex vulgati habent *monendo*. S. Bernardus Serm. 61 in Cantic.: *Fides suadenda est, non imperanda*; et Serm. 64, *Hæretici capiantur potius quam effugentur; capiantur dico, non armis, sed argumentis quibus refellantur errores eorum*. Athanas. Apol. II. *Cædes et vincula aliena sunt a nostra Ecclesia*. Pro moriendo Celarius et Heumannus habent *monendo*, quod, inquit,

Defendenda enim religio est, non occidendo, sed moriendo; non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide: illa enim malorum sunt, hæc bonorum. Et necesse est, bonum in religione versari, non malum. Nam si sanguine, si tormentis, si malo religionem defendere velis, jam non defendetur illa, sed polluetur, atque violabitur. Nihil est enim tam voluntarium, quam religio, in qua si animus sacrificantis aversus est, jam sublata, jam nulla est. Recta igitur ratio est, ut religionem patientia vel morte defendas: in qua fides conservata, et ipsi Deo grata est, et religioni addit auctoritatem. Nam si is, qui in hac terrestri militia regi suo fidem servat in aliquo egregio facinore, si postea vixerit, acceptior fit et charior, si perierit, summam consequitur gloriam, quod pro duce suo mortem occubuerit: quanto magis imperatori omnium Deo fides servanda est, qui non tantum viventibus, sed etiam mortuis præmium potest virtutis exsolvere? Igitur Dei cultus, quoniam militia celestis est, devotionem maximam fidemque desiderat. Quomodo enim Deus aut amabit colentem, si ipse non ametur ab eo; aut quomodo præstabit precanti quidquid oraverit, cum ad precandum neque ex animo, neque observanter accedat? Isti autem, cum ad sa-

refertur ad persecutores, qui ferro et flammis superstitiones suas defendebant.— *Non occidendo, sed moriendo.* Apie Augustinus, de Civit. Dei I. 2. c. 29, Christianos rom. scribit: *Adversus potestates inimicissimas conflixisse, easque fortiter moriendo vicisse.* BUN.

Si malo. Hic aliorum fere omnium malo, rectum. *Malo*, id est, scelere, quod est malum et matorum. Vid. supra, et c. 20. *Bono... adducendi homines ad bonum... non malo.* BUN.

Jam sublata, jam nulla est. Ms. 1 Bonon. antiq. *jam supplicatio nulla est.*

Fides conservata. Ms. Jun. et 5 vet. edit. *consecrata*; minus bene. Vide paulo post, *fidem servat... et fides servanda est.*

Consequitur. 1 Reg. rec. et Brun. *consequetur.* Vide præced.

Mortem occubuerit. Sic habent quamplurimi mss. et cuncti ferme editi, sicut *vitam vivere*, apud eundem Lactantium Divin. Institut. lib. 1, cap. 14; lib. v, cap. 8; lib. vii, cap. 24; et libro de Officio Dei, *infatigabilem militiam Deo militemus*. Sed Cicerois etiam est, *vitam vivere*, Orat. iv in Verrem, n. 118. Itaque perperam scripserunt librarii *morte occubuerit* in mss. 5 Reg., 1 Colbert., Brun., edd. Rom. 1470, et Isæi. — *Mortem occubuerit.* *Occumbere mortem* recte latine, et sæpe dicitur; vide Pitiscum ad Curt. lib. iv, c. 15: *Ante oculos sui quisque regis mortem occumbere ducebant egregium*; Gebhardum, Gruterum, Davisium ad Cic. 1 Tuscul., 42, fin.: *Qui pro patria mortem non dubitaret occumbere.* BUN.

Mortuis præmium potest virtutis exsolvere. 1 Bonon. antiq., *præmium mortis exsolvet.*

Quoniam militia celestis est, devotionem maximam, etc. Desumptum a militia corporali; milites enim se totos reipub. devovebant, aut Cæsari consecrabant. Vegetius: *Jurant autem per Deum, et per Christum, et per Spiritum sanctum, et per majestatem imperatoris, quæ secundum Deum generi humano diligenda est et colenda: num imperatori, cum Augusti nomen accepit, tanquam præsentem et corporali Deo fidelis est præstanda devotio, et impendendus pervigil famulatus.*

Aut præstabit precanti. Mss. 2 Reg. rec. pro *precanti*, legunt *petenti*.

criticandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium diis suis offerunt; non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque sacrificiis inanibus, omnem religionem in templo, et cum templo, sicut invenerant, relinquunt; nihilque secum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde est, quod ejusmodi religiones neque bonos facere possunt, neque firmæ atque immutabiles esse.

Traducuntur itaque ab his homines facite, quia nihil ibi ad vitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quæ est enim superstitio illorum deorum? quæ vis? quæ disciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ substantia? quo tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter servari, fortiterque defendi? In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem. Nostra vero religio eo firma est, et solida, et immutabilis, quia justitiam docet, quia nobiscum semper est, quia tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, quam sanguis pecudum, et fumus, et inepta libatio: hic, bona mens, purum pectus, innocens vita. Illuc veniunt sine delectu adulteræ impudicæ, lenæ procaces, obscenæ meretrices; veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici, et precantur nihil aliud, quam ut scelera impune committant. Quid enim latro sacrificans, aut gladiator roget, nisi ut occidant? Quid venenarius, nisi ut fallat? Quid meretrix, nisi ut plurimum pec-

et? Quid adultera, nisi ut mortem viri optet, aut ut sua impudicitia celetur? Quid lena, nisi ut multos bonos exuat? Quid fur, nisi ut plura compilet? Hic vero etiam levi communique peccato locus est nullus. Et si quis ad sacrificium non integra conscientia venerit, audit quæ illi Deus comminetur, ille qui latebras cordis videt, qui peccatis semper infestus est, qui exigit justitiam, qui fidem poscit. Quis hic malæ menti, aut malæ precii locus est? At illi infelices, nec ex sceleribus suis intelligunt quam malum sit, quod colunt, quandoquidem flagitiis omnibus inquinati, veniunt ad precandum; et se pie sacrificare opinantur, si eutem laverint: tanquam libidines intra pectus inclusas ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Quanto satius est mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur; et uno virtutis ac fidei lavacro universa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

CAPUT XXI.

De cultu deorum et Dei veri; atque de bestiis quas coluerunt Ægyptii.

Isti autem, quia nesciunt, vel quid, vel quomodo sit colendum, cæci et imprudentes in contrarium cadunt. Adorant itaque hostes suos: latrones et interfectores suos victimis placant; et animas suas cum thure ipso cremandas aris detestabilibus imponunt. Irascuntur

VARIORUM NOTÆ.

In templo, et cum templo. Deest et cum templo in Ceter 2 Reg. et 11 edit. In iis est, *sacrificasse*; in 4 Reg. rec. *satisfacere*.

Nihilque secum ex ea neque afferunt. In 1 Bonon. antiq. deest ex ea; 1 Reg. abest neque.

Neque firmæ atque immutabiles. Ita mss. 1 Bonon., 6 Colb. et 5 aliî, ac 9 vet. edit. aliæ vero, *neque firmos ac immutabiles*. At nostra lectio melior est; opponit enim falsas religiones veræ, quæ firma est et immutabilis.

Lenæ procaces. Lenas, quæ infra, multos bonos exuunt, docte vocat *procaces*. Festus: *Procari poscere est; unde et proci, et procaces meretrices ab assidue poscendo.* Bux.

Ut occidant. 9 Reg. mss., 4 Clarom. et 8 edit. occidat. Utraque lectio bona.

Quid venenarius? Mss. 2. Reg. rec., 1 Colbert. a secunda manu., Torn., Em., Cant. et 3 vet. edit. Rom., *sænerarius? nisi ut fallat*, id est, latenter agat, machinationes suas occultet. — *Quid venenarius.* Venenarius ponitur pro *venefico* supra; et quisnam magis fallit, quam veneficus, venenarius? Hinc loco gemino lib. v, c. 9: *Si palam grassari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucentur, aut maritos, ut adulteris nubant... qui cælum ipsum veneficiis appetant.* Bux.

Nisi ut mortem viri optet, aut ut sua impudiciâ celetur. Sic editiones Beuleii, Cellarii, Walchi, Heumannii, atque pauci mss., Cantabrigiense scilicet et Lipsiense; in aliis tum mss. tum editis legitur, *nisi aut mortem viri, aut ut sua impudiciâ celetur*, quod mancã exhibet orationem.

Quid lena? Mss. 10, *leno*, virili genere. Cæteri omnes ut in textu.

Sacrificare. Ita 6 vet. edit. cum omnibus mss. præ-

Si eutem laverint. Quævis scelera aqua expiabant. Cato Orig. 5; Tertull. de Bapt., cap. 5; Seneca in Hercule furente; Apuleius Mil. l. xi; Dion. lib. XLVIII; Eurip. in Iphig. Taur.; Clemens Alexand. lib. VII Strom. Corpus autem totum, vel manus tantummodo lavabant, juxta Sophocl. enarrator. Athenæum l. ix: *Mos erat veteribus, quando sive cædem hominis sive aliæ cædes fecissent, lavare manus, in purgationem piaculi.* Apud veteres enim optimum et grave habebatur manus lavare. Justin. Martyr. Apol. II: *Et balneum quidem hos resciscentes dæmones a propheta prædicatum operati sunt, et ipsos aspergere ad sacra sua accedentes, et immittere eis constituerunt libamina, et nidores tollia perficientes: perficiebant vero ut accedentes se lavarent, priusquam ascenderent ad sacra; inde purgati operabantur sacris.* Sed et cædem credebant aspergine tolli, quod Maro II Æneid. attingit. Hinc Pilatus lavat manus, ut se innoxium, vel insontem mortis Christi declarat. Vide Matt. XXVII, v. 24.

Abluant. Ita fere Ovid. in Fastis:

O nimium faciles, qui tristia crimina cædis
Flumineâ tolli posse putatis aqua!

Sordidatur. Vox ecclesiastica, quam apud probæ latinitatis auctores non reperies; sed adjectivum *sordidatus* passim apud Ciceronem. — *Ulli amnes abluant.* Ut ex cap. 20 infra patet, etiam hic respexit ad Cic. l. II, de Leg. 10: *Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis... nam illud vel aspersione aquæ... tollitur: animi labes nec diuturnitate vanescere, nec amnibus ullis elui potest.* Bux.

Isti autem. Mss. 4 et octo editi, *Ipsi*. Cæteri tum mss., tum impressi, *Isti*.

etiam miseri, quod non similes alii pereant, incredibili mentium cæcitate. Quid enim videant, qui solem non vident? Quasi vero si dii essent, indigerent hominum auxilio, adversus contemptores suos. Quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt? nisi, quod ipsi deos suos destruunt, de quorum potestate diffidunt, magis irreligiosi quam qui omnino non colunt. Cicero in suis Legibus, cum caste ad sacrificia præciperet accedere, « Pietatem, inquit, adhibento; opes amovento: qui secus facit, Deus ipse vindex erit. Recte hoc quidem. Neque enim fas est desepare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis se potest, si suam non potest? Libet igitur, ex his quærere, cui potissimum præstare se putent, cogendo invitos ad sacrificium. Ipsæne, quos cogunt? at non est beneficium, quod ingeritur recusanti. Sed consulendum est etiam nolentibus, quando quid sit bonum, nesciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, cruciant, debilitant, si salvos volunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis aut perdant, aut inutiles faciant, quibus velint esse consultum? An vero diis præstant? at non est sacrificium, quod exprimi-

tur invito. Nisi enim sponte atque ex animo fiat, execratio est; cum homines proscriptione, injuriis, carcere, tormentis adacti faciunt. Si dii sunt isti, qui sic coluntur, vel propter hoc solum colendi non sunt, quod sic coli volunt; digni scilicet detestatione hominum, quibus cum lacrymis, cum gemitu, cum sanguine de membris omnibus fluente libatur.

At nos contra non expetimus, ut Deum nostrum, qui est omnium, velit, nolit, colat aliquis invitus; nec, si non coluerit, irascimur. Confidimus enim majestati ejus, qui tam contemptum sui possit ulcisci, quam etiam servorum suorum labores et injurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur: sed Deo remittimus ultionem; non ut ii faciunt, qui defensores deorum suorum videri volunt, et sæviunt efferate adversus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non sit bonum deos colere; quoniam bono potius adducendi homines ad honum fuerant, non malo. Sed quia illud malum est, etiam officium ejus bono caret. At enim puniendi sunt qui destruunt religiones. Num pejus nos destruimus, quam natio Ægyptiorum, qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras co-

VARIORUM NOTÆ.

Similes. Heuman. legit simul et.

Nobis irascuntur. Ms. 1 Bonon. antiq., bonis.

De quorum potestate diffidunt. De deest in mss. 2 Regiis; in altero rec. est potestati.

Cum caste. Proprio adversarios jugulans gladio, recitat legem 12 Tabularum, ex secundo Ciceronis de Legibus libro, cujus primum caput est: Ad divos advento caste. Rem præclarissime dictam plurativa perdit inflexione.

Pietatem, etc. Alterum caput, Pietatem adhibento. Pietas autem animi est, quo Deus colitur: juxta illud, Deus spiritus est; adorandus ergo in spiritu et veritate. BETUL. Vide Ciceronem libro II de Legibus, sub init.

Opes amovento. Tertium hoc legis caput est, Opes amovento: ex Platonis, opinor, Alcibiade II desumptum, qui liber περὶ προσευχῆς inscribitur. At loco facit, existimat Betulcius legendum esse faxit, ut antiquarum legum majestas et stylus servetur.

Deus ipse vindex erit. Francius, forte ipsi. Ms. 1 Clarom. illi Deus judex erit.

Si suam non potest. Mss. 13 et edit. 5, qui suam. Quos cogunt, etc. Epit. c. 53. Tertull. ad Scapul. c. 2: Nec religionis est cogere religionem, quæ sponte suscipi debeat, non vi; quum et hostiæ ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabit diis vestris; ab invitis enim sacrificia non desiderabunt, nisi contentiosi sint: contentiosus autem Deus non est. BUN.

Non est beneficium. Hinc e contrario Jureconsulti dicunt: Volenti non fit injuria.

Eos miseris modis aut perdant. Aut additum ex mss. et quamplurimis editis: in nonnullis deest.

Inutiles faciant. Eo alludit Lact., l. VI, c. 11: Largire... debilibus, claudis... inutiles sunt hominibus, sed utiles Deo. Et infra, egentes atque inutiles alere.

BUN.

Faciunt. Id est, sacrificant; et hoc sensu reperitur apud Varronem de L. L. lib. V, cap. 4, et Virgil. Eclog. 3, v. 77.

Quibus cum lacrymis. Sic legendum ex mss. et quamplurimis editis; in nonnullis impressis deest cum.

Qui est omnium. Scilicet Deus; mox enim præcessit Deum. Itaque perperam additur creator in mss.

Cauc., 2 Reg. rec., Cant. et 11 editis: a cæteris abest.

Velit, nolit. Ita quamplurimi mss., inter quos sunt veterissimi et optimi 1 Bonon., 3 Reg., 5 Oxon., 3 Lips., 2 Colbert., alique. In mss. 13 et editis 5 est velint, nolint. Bunemannus quoque admittit hanc ultimam lectionem, et notam sequentem exhibet. — Pluralem recepi ex Cauc., Lips. 2, 3 Gottr., Emm., Reimm., Ven. 1472, utraque 78. Ad rem Tertullianus Apologet. 23: Bene est, quod omnium Deus est, cujus, velimus, aut nolumus, omnes sumus. BUN.

Quam etiam. Addidi etiam ex 3 vulgatis et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus deest, ut in plerisque editis. — Quam etiam servorum. Ego vero in Goth., Reimm., Euman., quam etiam inveniri addo et confirmo, tamquam Lactantio stylo conforme, ita ubi nihil obmovere potest Heumannus. Legitur de Ira, cap. 13. Omnia propter hominem proposita, tam bona, quam etiam mala. De Mort. pers., c. 48: Tam ego Constantinus Augustus, quam etiam ego Licinius Augustus. BUN.

Labores. Id est, calamitates.

Ne verbo quidem reluctamur. Epit. cap. 53. Contra calumnias, quasi conspirarent Christiani contra imperatores, hæc faciunt. BUN.

Sed Deo remittimus. Remittimus, id est, reservamus. Lib. VI, c. 8: Ultionem suam non sibi assumat, sed judicio Dei reservet. BUN.

Qui defensores deorum suorum. Mss. 10 rec. totidemque editi addunt se esse.

Efferate. Sic omnes. De hac vocula nondum ex antiquioribus observata nihil in lexicis, Krebsii dissertatione, Walchii diatribe. BUN.

Num pejus. Bene. Vide seqq. mss. 1 Bonon. Num potius.

Ægyptiorum. Non modo a christianæ philosophiæ scriptoribus, sed a prophetis quoque, Ægyptiorum superstitio male audit. De animalibus quæ ab Ægyptiis pro diis coluntur nemo copiosius scripsit, quam Herodotus in Euterpe. Vide etiam Philostratum, libro VI de Vita Apollonii, et Artheneum in septimo. Meminit etiam Cicero in Quinto Tusculan. Quæstion. et de Natura deorum lib. I. Sicut et Lucianus in Dialogo

lunt, quædam etiam pudenda dicta tanquam deos adorant? Num pejus quam iidem ipsi? qui, cum deos colere se dicant, tamen eos publice turpiterque derident; de quibus etiam mimos agi cum risu et voluptate patiuntur. Qualis hæc religio aut quanta majestas putanda, quæ adoratur in templis, illudatur in theatris? Et qui hæc fecerint non pœnas violati numinis pendunt, sed honorati etiam laudatque discedunt. Num

A pejus nos destruimus, quam quidam philosophi, qui omnino nullos deos esse aiunt: sed omnia sua sponte esse nata, omnia fortuito fieri quæ geruntur? Num pejus quam Epicurei, qui esse quidem deos, sed curare quidquam negant; neque irasci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique persuadent, colendos omnino non esse; siquidem nec colentes respiciunt, neque non colentibus irascuntur. Præter-

VARIORUM NOTÆ.

de Sacrificiis. Videndus est etiam Euseb. lib. II de Præparat. Evangel. cap. I.

Qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras colunt. Qui geminus ab Ægyptiis cultus, alter Mnevis nuncupatus, et ab Heliopolitanis; alter Apis, et a Memphitis pro numine habitus. Sic Plutarchus in lib. de Iside et Osiride. Apim intelligit Tibullus, cum lib. I Eleg. 7 ait:

Te canit, atque suum proles miratur Osirim
Barbara, Memphitem plangere docta bovem.

Nam διακριτικῶς eum appellat Memphitem bovem, ab illo qui Mnevis nomine Heliopoli colebatur diversum. De Api etiam Cicero, lib. I de Natura deorum: *Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Ægyptiorum bovem, nonne deum videri Ægyptiis?* Uti Plinius lib. VIII, c. 46: *Bos in Ægypto etiam numinis vice colitur; Apim vocant.* Et paulo post: *Sunt delubra ei gemina, quæ vocant thalamos, auguria populorum. Alterum intrasse lætum est; in altero dira portendit.* Et Clemens Pseudo-Romanus lib. V Recognitionum: *Alii Ægyptiorum bovem, qui Apis dicitur, colendum tradidere.* Apilis etiam meminere Clemens Alexandrinus, Admonitione ad gentes; Mela, de Situ Orbis, lib. I cap. 19; Solinus, cap. 55; Lucianus in Concilio Deorum, et de Sacrific.; Spartian. in Hadriano; Diodor. Sicul. lib. I; Ælianus, de Animal. lib. XI, cap. 10, et aliis. Sub bove autem Ægyptii solem colebant. Macrobius lib. I, cap. 21: *Taurum vero ad solem referri, multiplici ratione Ægyptius cultus ostendit: vel quia apud Heliopolim taurum Soli consecratum, quem Neiton cognominant, maxime colunt; vel quia bos Apis in civitate Memphi Solis instar excipitur.* Ubi pro Neiton, legendum censeo Mnevim, uti ab aliis dicitur; quæ hæc dubie vera est lectio. Hæc cum scripsissem, incidi forte in locum Cl. Seldeni Syntag. I, de Diis Syris, ubi video jam ab eo monitum, Mnevim apud Macrobius reponendum esse. Ælianus autem lib. XI Histor. Animalium, cap. 11 ait, Apim non solis, sed lunæ symbolum fuisse; et, ut Heliopolitani bovem suum soli, ita Memphitas suum lunæ consecrasset. Ab hoc Ægyptiorum Apide veterum quidam volunt originem traxisse vitulum illum aureum, quem Israelitæ sibi in deserto erigebant, colebantque. Sic Lactantius lib. IV, cap. 10: *In luxuriam prolapsi, ad profanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyses dux eorum ascendisset in montem, atque ibidem quadraginta dies moraretur, aureum caput Bovis, quem vocant Apim, quod eos in signo præcederet, figurarunt.* Idem et tradit de Jeroboami vitulis, de quibus I sive III Regum, cap. XII, 28. D. Ambrosius, sive alius quis in Epist. Roman., cap. I. Idem etiam de utrisque sentit D. Hieronymus ad cap. IV Hoseæ: *Videtur, inquit, idcirco mihi populus Israel in solitudine fecisse sibi vituli caput quod coleret, Jeroboam filius Nabat vitulos aureos fabricatus, ut quod in Ægypto didicerant, ἄπιν καὶ μνεῖν, qui sub figura bovum coluntur, esse deos, hoc in sua superstitione servarent.* Scimus tamen, quorundam animantium cultum universis Ægyptiis communem fuisse, quorundam etiam quibusdam tantum civitatibus observatum. De singulis quædam subjiciemus. Post bovem, de cuius cultu jam diximus, addit Strabo, canem. De hujus

vereneratione quoque Cicero lib. V Tuscul. Quæst. *Ægyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutæ mentes pravitate erroribus, quamvis carnificinam prius subierint, quam ibim, aut aspidem, aut felem, aut canem, aut crocodilum violent.* Meminit et canis venerationis libro I de Legibus; item Plutarchus in lib. de Iside et Osiride; et Juvenalis, satyra 15:

Illic

Oppida tota canem venerantur, nemo Dianam.

Clemens etiam Alexandrinus προτροπεῖ. qui et iudicat, canem præcipue a Cynopolitans cultum. κυνοπῶλιται δὲ (σέβουσι) κύνα. De canis cultu etiam Herodotus in Enterpe, et Diodorus Siculus I. II, qui et addunt Ægyptios, in quorum domibus canis moretur, solitos fuisse ad luctum indicandum, totum corpus radere. Felem quoque summo cultu sunt venerati; de quo cum Herodoto et Plutarcho, vide Ciceronem lib. I de Legibus, Tusculanar. Quæstion. lib. V, num. 78, et libro I de Natura deorum: *Ne fando quidem auditum est, crocodilum, aut ibim, aut felem violatum ab Ægyptio.* Juvenalis quoque satyra 15:

Illic æluros, hic piscem fluminis....

..... venerantur.

Sic enim ibi legendum, non *cæruleos*, ut est in vulgatis, optime monuit Brodæus Miscellan. lib. VII, cap. II. Diodorus etiam Siculus Bibliothecæ Historicæ lib. I, causam hujus cultus adducit; quia felis contra aspidem aliorumque serpentium morsus utilis est. Felis quoque cultus meminit Plutarchus Symposiacæ lib. IV, quæst. 5. Et Clemens Pseudo-Romanus lib. V Recognit., loco ex parte superioris jam allato: *Alii Ægyptiorum bovem, qui Apis dicitur, colendum tradidere, alii hircum, alii gattas.* Per gattas enim plane feles, sive æluros designat. Sic enim tum temporis locuti sunt, et gattas, vel cattas, feles appellabant. Unde in Gloss. *Catta. αἰλουρος.* Et alia: *κᾶττα, Catta.* Sic Callimachi Scholiastes ait *αἰλουρους*, sive feles, *καττας ἰδιωτικῶς* nominatas fuisse. Item Evagrius lib. VI, cap. 24: *Catti voce etiam utitur auctor Historiæ Barlaami, ubi de Ægyptiorum superstitionibus agit: Quidam, inquit, illorum coluerunt ovem, quidam hircum, alii ritulum, et porcum, nonnulli corvum et accipitrem, et vulturem, et aquilam. Alii vero crocodilum, quidam cattum, et canem, et lupum, et simiam, et draconem; et aspidem: alii cepas, et allia, et spinas.* Porro apud Herodotum libro dicto legimus, Ægyptios ob felis mortem, non, ut in morte canis totum rasisse corpus, sed tantum supercilia. Addit deinde, feles mortuas saliri solitas atque ita Bubastim deferri, ubi sepeliebantur.

De quibus etiam mimos agi. Ita cum 4 editis omnes prope mss. In 2 Reg. rec., 1 Colb. a secunda manu, Cant. et 11 vulgatis est *per mimos agi.*—*Mimos agi.* Mimi hic non sunt ipsi actores, sed fabulæ; et nota phrasis *mimos agere*, restituta quoque a me in Epit., c. 55. De re ipsa Augustinus de Civ. Dei, I. IV, c. 26: *In ludis scenicis... numinum crimina frequentantur.* BON.

Sponte esse nata. Sic veteres editi sæculi XV, alii multi omittunt esse.

Fortuito. Ita meliores et maximo numero mss. inter quos 6 Regii et 4 Colb. et editi. Scripti 9 quorum

ea cum contra metus disserunt, nihil aliud efficere A
conantur, quam ut nemo deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus et audiuntur libenter, et disse-
runtur impune.

CAPUT XXII.

*De furore dæmonum in Christianos, et errore infide-
lium.*

Non ergo ideo adversus nos insaniunt, quia dii non coluntur a nobis: sed quia veritas penes nos est, quæ (ut est verissime dictum) odium parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos quid patiantur? Pergitur enim cæco et irrationabili furore; quem nos videmus, illi nesciunt. Non enim ipsi homines persequuntur, qui causam cur irascantur innocentibus non habent: sed illi spiritus contaminati ac perditii, quibus veritas et nota est, et invisæ, insinuant se mentibus eorum, et instigant nescios in furorem. Hi enim quamdiu pax est in populo Dei, fugitant justos, et pavent; et cum corpora hominum occupant, animasque divexant, adjurantur ab his, et nomine Dei veri fugantur. Quo audito tremunt, exclamant, et uri se verberarique testantur; et interroganti, qui sint quando venerint, quomodo in hominem irrepserint, confitentur. Sic extorti et excruciatii virtute divini nominis, exsolantur. Propter hæc verbera et minas, sanctos et justos viros semper oderunt. Et quia per se nocere his nihil possunt, publicis eos odiis persequuntur, quos sibi graves sentiunt; exercentque sævitiam quam violentissime possunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem, aut, si id efficere non

quiverint, auferant omnino de terra, ne sint qui possint eorum nequitiam coercere. Non me fugit quid responderi e contrario possit. Cur ergo Deus ille singularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, hæc fieri patitur; nec cultores suos aut vindicat, aut tuetur? Cur denique qui eum non colunt, et opulenti, et potentes, et beati sunt, et honoribus regnoque potiuntur; eosque ipsos ditioni suæ ac potestati subjectos habent?

Reddenda et hujus rei ratio est, ne quid remaneat erroris. Nam in primis hæc causa est cur existimetur religio Dei vim non habere, quod inducuntur homines specie terrenorum ac præsentium bonorum, quæ ad curam mentis nullo modo pertinent: quibus quia carere justos vident, et affluere injustos, et Dei cultum inanem arbitrantur, in quo inesse illa non cernunt, et deorum ritus æstimant veros, quoniam cultores eorum, et divitiis, et honoribus, et regnis fruuntur. Verum ii qui sunt in hac existimatione, non perspiciant altius vim rationemque hominis; quæ tota non in corpore, sed in mente est. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus scilicet; quod, quia oculis manumque tractabile est, imbecillum, fragile, mortale est; cujus sunt illa omnia bona, quæ cupiditati, ac miraculo sunt, opes, honores, imperia, quoniam corpori afferunt voluptates; et ideo tam caduca sunt quam corpus ipsum. Animus vero, in quo solo est homo, quoniam subjectus oculis non est, nec bona ejus inspicere possunt, quæ in sola virtute sunt posita; et ideo tam stabilis, et constans, et perpetuus sit necesse est, sicut ipsa virtus, in qua est animi bonum.

VARIORUM NOTÆ.

octo sunt recentissimi, habent *fortuito*. Sed *fortuito* legitur apud ipsum Lactantium, lib. 1 cap. 2, lib. vii, cap. 9; apud Ciceronem Philipp. x, n. 2; x Attic. 6: lib. 1 Offic., n. 105, et ii ad Her., 16.

Contra metus. Mss. 2 Reg. rec., 1 Colb., Brun. et edit. Betul. *contra metum*.

Dii non coluntur a nobis. Mss. 24 et editi 16. addunt, *A multis enim non coluntur*. Hæc autem respuunt mss. antiquissimi 1 Reg., 2 Bonon., Tax., Navarr. Vict., 1 Sorbon., 1 Colbert.

Odium parit. Terent. Andr., act. 1, scen. 1.

Quid patiantur. Mss. Jun., Ultr., 1 Colb. et editi 4, qui patiuntur?

Pergitur enim cæco et irrationabili furore. Ita restitui ex mss. Regio-Put., 2 al. Reg. 6 Colb., Jun. aliisque undecim, necnon ex edit. 5 vet. Rom. et 5 al. In 2 Reg. scriptum est, *Feruntur enim cæco*, etc. In 1 Reg. rec. et 8 impressis, *Perciti enim perferuntur cæco*, etc.

Spiritus contaminati. Vide supra libro ii, capit. 16.

Animasque divexant. Sic antiquiores et potiores mss. ac 7 editi, et Lactantius l. vii, c. 15. In mss. rec. 3 Reg., 3 Colb., 5 Oxon. et 5 aliis ac 6 vulgatis est *diu vexant*.

Quo audito tremunt, exclamant, etc. Prudent. Apotheos.

torquetur Apollo

Nomine percussus Christi, nec fulmina verbi
Ferre potest: agitant miserum tot verbera linguæ,
Quot laudata Dei resonant miracula Christi.

Excruati virtute divini nominis, exsolantur. Sic lego cum mss. 3 Reg. quorum unus est antiquissimus, 2 Colb., 1 Brun. Accedunt Cauc., 1 Reg., 3

Colbert. qui referunt, *exulantur*; 2 Reg. et Jun., *expelluntur*; 1 Reg. *exultantur*; 1 Reg. et Marm., *exultant*; quid pejus dici potest? 1 Reg. rec. alter Brun. et 18 edit., *exulant*. Forte legendum, *exulantur*. Lactantius enim libro ii, de Origine erroris, cap. 16, ait: *Nec Deo per quem adjurantur... mentiri possunt. Itaque, maximis sæpe ululatus editis, verberari se, et ardere, et jam jamque exire proclamant. Proclive esset emendare ejulant, si concurrerent mss. Hoc enim verbum memini me legere apud priscos Patres, cum agunt de exorcismorum virtute: inter eos Cyprianus, de Idolorum Vanit.: Dæmones tamen adjurati per Deum verum nobis statim cedunt, et fatentur, et de obsessis corporibus exire coguntur. Videas illos nostra voce et oratione occulte flagellis cædi, igni torqueri, incremento pœnæ propagantis extendi, ejulare, gemere, etc.*

Quæ tota non in corpore, etc. Reposui *tota* ex 12 excusis, omnibusque mss. quod fuerat neglectum in 1 Bonon. antiq. et nonnullis editis.

Quod quia oculis manumque tractabile est. Ita omnes ferme mss. et octo editi. Scripti rec. Reg., 1 Colb., 2 Clarom. novemque vulgati post *quod quia*, addunt *videtur oculis*, sed perperam; quippe Lactantius etiam dixit *oculis contrectari* lib. de Opificio, cap. 1. Vide not. ibidem; et lib. ii Div. Inst. cap. 6, *contemplatione contrectent*.

Inspici possunt. Mss. 10 rec. et 9 edit., *aspici*.

Universas virtutis species. Scripti 6 rec. totidemque impressi ferunt, *virtutum*; Brun. *omnes virtutum species*. (Vide infra col. 625, lin. 3.)

Ab illis bonis abhorrere. Mss. Cauc. et 2 Reg. et octo editi interponunt *omnibus*. (Vide infra col. 625 lin. 5.)

CAPUT XXIII.

De justitia et patientia Christianorum.

Longum est universas virtutis species promere, ut de singulis doceam quam necesse sit sapientem ac justum virum longe ab illis bonis abhorrere; quibus quia fruuntur injusti, deorum cultus veri et efficaes esse creduntur. Quod ad præsentem pertinet quæstionem, satis est si ex una virtute id probemus quod intendimus. Nempe magna et præcipua virtus est patientia, quam pariter et vulgi voces publicæ, et philosophi, et oratores summis laudibus celebrant. Quod si negari non potest quin summa sit virtus, necesse est justum et sapientem virum in potestate esse hominis injusti, ut capiat patientiam. Patientia est enim malorum quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimittate perlatio. Ergo justus ac sapiens, quia virtutem capit, habet in se patientiam; quæ carebit omnino, si nihil patietur adversi. Contra, qui in rebus prosperis agit, impatiens est, et virtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiam quoque servare non potest, quæ et ipsa justo et sapienti viro propria virtus est. Sed et nocet sæpe, et concupiscit aliena, et rapit, quæ cupierit, per injuriam; quia virtutis expers, vitio peccatoque subjectus est, et fragilitatis oblitus, animo insolenter elato tumet.

Inde injusti, ac Deum nescientes, et divitiis, et potentia, et honoribus florent. Hæc enim cuncta in-

A justitiæ præmia sunt; quia et perpetua esse non possunt, et per cupiditatem violentiamque quærentur. Justus vero ac sapiens, quia illa omnia humana (ut est a Lælio dictum) sua bona, divina judicat, nec alienum quidquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis lædat omnino, nec ullam potentiam honoremve desiderat, ne cui faciat injuriam. Scit enim cunctos ab eodem Deo, et eadem conditione generatos, jure fraternitatis esse conjunctos. Sed et suo contentus, et parvo, quia fragilitatis suæ memor, non amplius quærit, quam unde vitam sustentet; et ex eo ipso, quod haberit, impertit etiam non habenti, quia pius est: pietas autem summa virtus est. Eo accedit, quod voluptates caducas vitiosasque contemnit, quarum causa opes appetuntur; quoniam continens est, ac libidinum victor. Idem nihil tumoris atque insolentiæ gerens, non extollit se altius, nec erigit superbum caput: sed placidus, et concors et comis, et planus est, quia conditionem suam novit. Cum ergo injuriam nulli faciat, nec aliena cupiat, nec sua quoque, si vi auferantur, defendat: cum sciat etiam illatam injuriam moderate ferre, quia virtute præditus est: necesse est justum hominem subjectum esse injusto, et contumeliis affici ab insipiente sapientem, ut et ille peccet, quia injustus est, et hic in servitutem abeat, quia justus est.

Si quis autem volet scire plenius, cur malos et injustos Deus potentes, beatos et divites fieri sinat; C pius contra, humiles, miseros, inopes esse patiatur:

VARIORUM NOTÆ.

Celebrant. Mss. 2 Reg. rec., Cant. et 4 edit. *concelebrant*; 1 al. Reg. rec. *celebant*. Bunemannus vero habet, *summis laudibus concelebrant*, et sic rationem reddit hujus lectionis variantis.—Ms. Cantabr. et vetus ed. Rom., *concelebrant*, quod aptius numero, cujus observantissimus noster est, quam vulgatum *celebrant*. CELL.

Perlatio. Vox rara vel etiam nova.—*Perlatio*. *Tolerantia*. Hoc sensu Lactantius, quod sciam, primus dixit. Conf. not. ad lib. III, cap. 2; alios ensu lexicis ignoto Hyginus in præfat. lib. I. poet. Astron.: *Uniuscujusque historias causamque ad sidera perlationis ostendimus*. BUN.

Non potest. Id est, *vix potest*.

Vitio peccatoque subjectus. Post hæc verba, mss. 2 Reg. quorum unus est antiquissimus, et Marm. sexque editi addunt, *Domini affectat in liberos, quia temperantiam non habet*. D

Subjectus est. Cancellis inclusum quidam addunt, *Dominari affectus in liberos, quia temperantiam non habet, frag.* At exterminant illa verba libri Bon., Tax., Pen., Pal., Jun., Angl., Lips., Reimm. et editi ab anno 1635, 1524, et Gymn., Thomas., Isæus, Gall., Spark., reliqui. BUN.

Quia illa omnia humana. In quamplurimis mss. et 7 vulgatis additur sunt, quod a vetustissimis mss. 3 et ab octo editis abest.

Lælio. Vide Cic. ut supra cap. 12, 18 et 19, ex tertio de Repub.—*Quia illa omnia*, (ut est a Lælio dictum), *sua bona divina judicat*. Aperte provocat ad Lælii verba, quæ indicavit noster, c. 18: *Huic tu viro (justo) quas divitias objicies? . . . Quæ regna? Qui ista putat humana, sua bona divina judicat; et infra, Quæ virtus, si bona sua divina judicat?* BUN.

Et eadem conditione. Reimm.: *ab eodem Deo, ea-*

dem conditione, omisso, et. Goth., Angl., Rost., Ven. 1493, 97, Ald. et reliqui, *et eadem conditione*. L. v. c. 14: *Deus, qui homines generat. . . eandem conditionem vivendi omnibus posuit*. Epitom., c. 59: *Si nos idem Deus fecit, et universos. . . pari conditione generavit, fraternam. . . necessitudine cohæremus*. BUN. *Impertit.* 2 Colb. *impartit*; Jun. et 4 edit. *impartitur*.

Eo accedit quod. Sic reposui ex mss. 2 Reg. antiquissimis, Cauc, aliisque sex, et edit. 4. In 11 rec. est, *Et accedit ex eo quod*. In 2, rec. Reg. et 6 impressis, *Et accedit ex eo quod*; in 1 Bon. et 3 vulgatis *Accedit quod*. In 1 Reg. rec. *Accedat quod*.

Libidinum victor. Hoc enim nomine Aristoteles continentiam patientia potiore judicat, quod vincere præstantius est, quam resistere: sicut etiam præstantius est vincere, quam non vinci. BETULEUS.

Idem nihil tumoris. Mss. 3 Reg. rec. *Id. est, nihil tumoris*; 1 Reg., Jun. et 4 vet. edit. *et nihil tumoris*; scripti 6 et 4 vulgati, *timoris*; male. Fit enim antithesis ad superiora, ubi dixerat, *impatientem elato animo insolenter tumere*.

Planus est. Sic supra Lactantius eodem libro, cap. 15, ad finem, id est, humilis.

Nec aliena cupiat. Loquitur hic de justo et vere sapiente, sc. Christiano. Quid vero magni, si *hic nihil rapiat?* ne cupit quidem. Hinc de eodem dixit sup. *Nec alienum quidquam concupiscit*; et l. VI, c. 24: *Nihil omnino appetat, nihil concupiscat alienum*. BUN.

Et hic in servitutem abeat. Mss. 25 et edit. 3: *Et hic in se virtutem habet*: sed contra mentem Lactantii, qui id solum efficere vult, virum bonum esse in potestate hominis injusti. Vide supra *justum hominem subjectum esse injusto*; et infra, *idcirco enim*

sumat eum Senecæ librum cui titulus est : Quare bonis viris multa mala accidunt, cum sit providentia ; in quo ille multa, non plane imperitia sæculari, sed sapienter ac pene divinitus elocutus est. « Deus, inquit, homines pro liberis habet : sed corruptos et vitiosos luxuriose ac delicate patitur vivere, quia non putat emendatione sua dignos. Bonos autem, quos diligit, castigat sæpius, et assiduis laboribus ad usum virtutis exercet ; nec eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi ac depravari sinit. » Unde nemini mirum debet videri, si pro nostris sæpe delictis castigamur a Deo. Imo vero, cum vexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentissimo patri ; quod corruptelam nostram non patitur longius procedere, sed plagis ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus esse nos Deo curæ ; quoniam, cum peccamus, irascitur. Nam cum posset populo suo, et opes, et regna largiri, sicut dederat ante Judæis, quorum nos successores ac posteri sumus ; idcirco enim voluit sub aliena ditione atque imperio degere, ne rerum prosperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac Dei præcepta contemneret, sicut illi majores nostri, qui sæpe terrenis ac fragilibus his bonis enervati, aberrarunt a disciplina, et legis vincula

ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus suis præstaret quietem, si mandata servassent, et tamen eos emendaret, si præceptis non obtemperassent. Itaque ne tam corrumpere otio, quam patres eorum licentia, premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit, ut et labantes confirmet, et corruptos ad fortitudinem reparet, et fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim potest imperator militum suorum probare virtutem, nisi habuerit hostem ? Et illi tamen adversarius exurgit invito, et quia mortalis est, et vinci potest. Deo autem quia repugnari non potest, ipse adversarios nomini suo excitat, non qui contra ipsum Deum pugnent, sed contra milites ejus, ut devotionem ac fidem suorum vel probet, vel corroboret, donec pressuræ verberibus diffluentem colligat disciplinam.

Est et alia causa cur adversum nos persecutiones fieri sinat, ut Dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare cur aut quomodo id fiat. Primum, fugantur a deorum cultibus plurimi, odio crudelitatis. Qui enim talia sacrificia non horreant ? Deinde placet quibusdam virtus ac fides ipsa. Nonnulli suspicantur, deorum cultum non sine causa malum putari a tam multis hominibus, ut emori malint quam id facere,

VARIORUM NOTÆ.

voluit sub aliena ditione atque imperio degere... premi eos voluit ab iis in quorum manibus eos collocavit. At secundam lectionem admittit Buneman, et sic illam defendit : — *Et hic in se virtutem habet. Vix dixit : Necessè est justum hominem subjectum esse injusto, quorsum denuo : justum in servitutem abire, quia justus est. Contra, si legas, in se virtutem habet, justa est oppositio inter peccatum et virtutem. Ergo justus ac sapiens, quia virtutem capit, Habet in se patientiam. Phrasis occurrit, l. v, c. 10 : Quisquamne putet hunc aliquid in se virtutis habuisse ?*

Quare bonis viris. Abest viris a mss. Brun.

Deus, inquit, homines pro liberis habet. Hæc ipsa verba haud certe reperias apud Senecam. Quare aut Senecæ liber excidit, aut quasi Senecæ verbis eam Lactantius extulit sententiam, ut et alibi factitat. Horum verborum sententiam habes in ejus libello de divina Providentia, sub initium. ISÆO.

Castigat. Vide Proverb. cap. III, v. 12 ; ad Hebræos XII, v. 6 ; Apocal. III, v. 19.

Unde nemini. Ms. 1. Bonon. *Nec mirum.*

Quum vexamur.... gratias agimus. Cyprianus de Lapsis, in principio : *Quamvis agere gratias nostra vox nec in persecutione cessaverit* Adde notas ad Lact. I, VI, c. 25 : *Etiam in malis gratias agat.* Bun.

Tum maxime gratias agimus. Act. V, v. 12. Chrysost. Homil. 5, de Jobo : *Qui amore Christi adurit, eligeret potius vinetum esse pro Christo, quam cælos inhabitare, clariusque hoc habebit, quam super duodecim sedes sedere, quamdiu voluntas Dei est, quod patiat.* Jo. GERARDI.

Quoniam, cum peccamus, irascitur. Ita scripti 9 rec. totidemque vulgati. At quibus cum peccamus, irascitur, habent mss. Cauc., Pal., 1 Lips., 1 Colb. et editi quidam. In 13 manu exaratis et 4 impressis, quibus, quoniam peccamus, irascitur. 1 Brun. pro quoniam habet quando.

Quorum nos successores ac posteri. In locum enim Judæorum a Deo reprobatorum gentiles insiti sunt tanquam surculi, quasi oleastri inserti in illis, et socii radicis et pinguedinis olivæ facti, participantes eundem spiritum fidei et gratiæ, qui fuit in Abramo

et veteribus Judæorum patriarchis : sic a Christo suscitati sunt Abraham filii, ejus habentes fidem, operaque facientes.

Aberrarunt a disciplina, et legis vincula ruperunt. Mss. 8, aberroverunt. 1. Reg. antiquissimus, pro et legis, habet et Dei. Alter veterrimus Reg. cum aliis 4 rec. aberrarunt a disciplina legis, vinculaque ruperunt ; item 4 Reg. rec., 4 Colbert. et 5 impressi aberraverunt.

Deo autem quia repugnari non potest. Mss. 2 Reg. rec. et 2 Clarom. cui pro quia.

Sed contra milites ejus. Immo in militibus imperator, in membris caput violatur. Actor. IX : *Saule, Saule, quid me persequeris ?* RIVET.

Pressuræ verberibus. Ita restitui ex 1 Reg. antiquissimo, 7 al. Reg., 6 Colbert. aliisque decem, et editis 12. In 1 Bonon. antiq. est *pressura verberibus* ; in Thys. et Gall. *pressuræ et verberibus*, male. Deest *pressuræ*, in Regio-Put. et forsitan aptissime. — *Pressuræ verberibus.* *Pressuræ*, vox nostro et patribus pro *persecutione, calamitate*, frequens. Conf. infra, *persecutiones*. Lact. I, IV, c. 26 : *Pressurarum nobis ac laborum et miseriarum præbebat exemplum.* Lib. VII, c. 17 : *Erit pressura et contritio.* Obiter hic observo, alibi esse magis reconditum usum hujus vocis, ubi medicis *pressura* notat *somnum gravem*, alias *oppressionem*. Bun.

Diffluentem. Sic reposui ex edit. Cellar. et omnibus libris mss. præter rec. 2 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. et edd. in quibus est *defluentem*.

Colligat disciplinam. Ita emendavi ex antiquissimo et optimo Regio-Put. In 2 al. Reg. Tornes., 3 Colb. et editis corrigat. 1 Reg. et Brun. corrigant.

Monstrare. 1 Bonon. demonstrare.

A deorum cultibus non. et Reg. alioque propius est r est in 17 recentius plurali nu apud Claudi

illi faciunt, ut vivant. Aliquis cupit scire quod illud bonum, quod ad mortem usque defendit quod omnibus, quæ in hac vita jucunda sunt, a, præferatur; a quo, nec honorum, nec lucis, nec dolor corporis, nec viscerum cruciaderterrent. Valent hæc plurimum. Sed illæ causæ nostrorum numerum semper auget circumstantis populus inter ipsa tormenta, non sacrificare se lapidibus humana manu sed Deo vivo, qui sit in cælo. Multi hoc verum intelligunt, et in pectus admittunt. Deinde, ut olet in rebus incertis, dum inter se invicem, quæ sit hujus perseverantiæ causa, multa religionem pertinent, divulgata ac per rumo- cissimam aucupata discuntur, quæ quia bona sunt, non necesse est. Præterea, ultio consecuta, si- per accidit, ad credendum vehementer impel- hæc quidem levis causa est, quod immundi- tum spiritus, accepta licentia, multorum se- ibus immergunt; quibus postea ejectis, omnes sanati fuerint, adhæreant religioni, cujus po- nenserunt. Hæc tot causæ in unum collatæ in Deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

CAPUT XXIV.

De ultione divina in Christianorum tortores.

Quidquid ergo adversum nos mali principes mo- liuntur, fieri ipse permittit. Et tamen injustissimi per- secutores, quibus Dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos, quia indignatio- nis adversus nos ejus quasi ministri fuerunt. Pu- nientur enim judicio Dei, qui, accepta potestate, supra humanum modum fuerint abusi, et insultaverint etiam Deo superbius, ejusque nomen æternum vestigiis suis subjecerint impie nefarieque calcandum. Propterea vin- dicaturum se in eos celeriter pollicetur, et extermina- turum bestias malas de terra. Sed idem, quamvis populi sui vexationes et hic in præsentem soleat vindicare; tamen jubet nos expectare patienter illum cælestis judicii diem, quo ipse pro suis quemque meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter non sperent sacrilegæ animæ contemptos et inultos fore, quos sic obterunt. Veniet, veniet rabiosis et voracibus lupis merces sua, qui justas et simplices animas, nullis facinoribus admis- sis, exercuaverunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, nisi sola justitia puniatur. Demus operam totis viribus, ut mereamur a Deo simul, et ultionem passionis, et præmium.

VARIORUM NOTÆ.

Accipe regales cultus.

ex CELLARIO.

is cupit scire. Sic restitui ex omnibus mss. 1 Reg. rec. in quo legitur, ut in editis, Aliqui- t scire; 1, al. rec. Regius, Alii. dnam sit. Ita reposui ex cunctis mss. præter 1 C a., cui est quod non sit; 1 Reg. et 3 Colb. in- , sicut et ineditis, est quidnam sit. i sacrificare se lapidibus. Pro non, ms. Jun. et 7 abent, nolle. — Lapidibus humana manu factis. amus iterum ad lib. de Ira, c. 2: Abjicere. . . humana manu fabricatorum. Ipse Cicero l. v, in u cap. ultimo dixit, Effigiem non humana manu . Bun.

o consecuta. Mss. 10 rec. et edit. 2, secuta. Hoc Lactantius in libro de Mortibus persecutorum. io consecuta. Quod auctor de Mortibus persecu- probat. Lips. autem consecuta: Angl. secuta.

CELLARIUS.

hæc quidem levis causa est. Sic restitui ex 8 2 Bon. aliisque octo, et editis 7, quod suavius quam nec hæc 4 manuscriptorum totidemque um. In 2 Reg. rec. et edit. Rom. 1470, nec u.

nundi... immergunt. Cyprian., l. II, ep. 2: Im- os spiritus, qui se hominibus immerserint, ad con- vem minis increpantibus cogere, ut excedant. Bun. æreant religioni. Mss. 11, adhærent. — Adhæ- religioni. Quasi causa reddatur cur permittat tam multos a dæmonibus agitari; nempe ut resa-

nati adhæreant, ac reliquis. Bun.

Bestias malas. Sic Christianorum vexatores vocat Lactantius supra cap. 11, et pluribus in locis lib. de Mortibus persecutorum, scilicet cap. 4, 9, 16, 25, 32 et 39, ubi plura. Vide Apocalyp. cap. 19. Domi- num autem sibi reservasse ultionem ex hoc capite notum, et ex Deuter. xxxii, v. 55; et Psalm. lxxviii, 10; Rom. xii, 19; Hebr. x, 30.

Vexationes. Eleganter vocat ita persecutiones. Nostrum, ut in aliis, sic in hac voce sequitur Sulpic. Severus l. i Hist. c. 1: Vexationes populi christiani. Lib. II, c. 32: Christianorum vexatio. BUNEMAN.

Jubet. Vide Deut. xxxii, Eccl. xxviii, Rom., xii, Hebr. x.

Quos sic obterunt. Ms. 1 Bonon. antiq. hic.

Veniet, veniet rabiosis. Ita plures mss. inter quos 1 Reg. antiquissimus, 1 al. Reg. bonæ notæ, Goth., Marm. et edit. octo. In multis deest repetitio, quam amat Lactantius, ut lib. vi, cap. 2, Hic, hic, Marce Tulli, aberrasti; et lib. vii, cap. 25, ad tuum, illa, illa est civitas. In sex tamen sæculi xv editionibus se- mel tantum est, veniet. — Veniet, veniet. Sæpe ita Hieronymus ad Heliodorum f. 1, 2: Veniet, veniet postea dies; fol. 4: Veniet, veniet illa dies. Epist. de Vitando suspecto Contubernio, fol. 227: Veniet, veniet tempus. BUNEMAN.

Ut ab hominibus nihil aliud in nobis. Reposui aliud ex omnibus mss. et quampluribus impressis, quod in nonnullis editis deerat. Ita et, nihil. . . aliud ab homine, initio libri sexti. Hic justitia sumitur pro cultu Dei, more scilicet Lactantiano.

ANALYSIS LIBRI SEXTI,

DE VERO CULTU.

agnitione Dei dictum est hactenus: docebo quo ritu, quove sacrificio Deum coli oporteat.

Cultus Dei vel falsus est, vel verus. Falsus est pa- ganorum, qui quidquid aspectu rerum, quidquid opere

aut odore pretiosum est, id gratum esse diis suis judicant (*Cap. 1*).

Itaque mactant iis pingues hostias, quasi esurientibus; profundunt vina, tanquam sitientibus; accendunt lumina, velut in tenebris agentibus.

Verus cultus est in quo mens colentis se ipsam Deo immaculatam victimam sistit: de quo nunc ita agendum ut, manentibus præceptis philosophorum de probitate, superstruamus præcepta pietatis et justitiæ (*Cap. 2*).

Ut autem cultus, ita via quoque duplex est, per quam humanam vitam progredi necesse est: una quæ in cœlum ferat, altera quæ ad inferos deprimat.

Philosophi alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum; et illam quidem primo aditu arduam, in summo vero amœnam; hanc contra primo ingressu amœnam, in reliquo spatio confragosam. Sapienter hæc quidem: sed si virtutum formas, sed si virtutum terminos novissent.

Poetæ hoc divium apud inferos esse voluerunt: qui in eo falluntur, quod eas vias mortuis proposuerunt.

Nos igitur rectius duas illas vias cœli et inferorum esse dicimus; quia justis immortalitas, injustis pœna æterna proposita est. Quæ et causa est cur has vias longe aliter nos, quam philosophi, explicemus (*Cap. 3*).

Una igitur virtutis via est, quæ fert ad cœlum, difficilis et clivosa. In hac posuit justitiam, temperantiam, patientiam, fidem, cæterasque virtutes: sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, etc.

Una est et sinistra via, quæ ad orcum mittit: cujus figura plana, et patens, et omni genere florum delectabilis esse videtur. In hac opulentia, honor, quies, voluptas, illecebræ omnes sunt positæ; sed cum his pariter injustitia, crudelitas, superbia, perfidia, libido, cæteraque vitia.

Illam si quis patienter triverit, corona virtutis, immortalitate nimirum donatur: hac si quis ierit, ad inferos dejicitur. In illa monstrantur temporalia prius mala cum æternis bonis: in hac temporalia prius bona cum æternis malis.

Præstat igitur perpetuis bonis mala brevia pensare, quam pro brevibus et caducis bonis mala perpetua sustinere. Laboramus in hoc sæculo, et cum hostibus nostris decertamus, ut postmodum simus in otio: magno labore ea nobis paramus, quæ perire rursus possunt. Decertandum igitur est adversus hostem nostrum spiritualem: recusandus labor nullus, quo id acquiramus, quod nullo modo potest amitti; præsertim cum velit Deus nos expeditis in acie semper stare, et hostis noster variis nos artibus captet, pro cujusque natura et moribus sæviens.

Viam porro virtutis quæsiverunt quidem philosophi, non autem invenerunt; quippe qui nec virtutem definire, nec quid sit bonum et malum intelligere poterunt.

Lucilius virtutem definiit boni et mali scientia: falso, scientia enim non potest esse virtus, quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus venit, et potest esse sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit.

Horatius virtutem fuga vitiorum descripsit: inepte, quod eam contraria terminavit (*Cap. 5*).

Nescierunt quid sit bonum et malum, quia nec Deum honorum, nec adversarium humani generis malorum auctorem sciverunt. Et quod consequens est, ad hanc brevem vitam finem bonorum retulerunt; quod potest ex Lucilio, qui virtutem in iis rebus quærendis statuit, in quarum contemptu vis virtutis apparet, quique virtutem putat fines patriæ propagare, quæ propagatio cum summa est injustitia conjuncta. Et fatetur Cicero ipse Romanos veri juris, germanæque justitiæ solidam et expressam effigiem nullam tenere (*Cap. 6*).

Fuerunt quidem sapientes nonnulli habitus et no-

minati: sed et isti similitudinem duntaxat, speciemque sapientium gesserunt. Ut enim via sapientiæ habet aliquid simile stultitiæ, ita via vitiorum, cum tota sit stultitia, habet aliquid simile sapientiæ, quod arripiunt ii, qui stultitiam publicam intelligunt. Et hæc sunt artes diaboli, qui ostensa hominibus specie veri et boni, variis semitis eos ad eandem mortem ducit (*Cap. 7*).

Causa cur non invenerint viam veritatis et virtutis philosophi, est, quia eam in terra, ubi apparere non potest, quæsiverunt. Nobis autem lex Dei revelata est, quæ perinde ut stellæ nautis noctu, nobis præluceat ad viam sapientiæ.

Lex illa est recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna: quæ vocet ad officium: jubendo, vetando, a fraude, deterreat: quemadmodum præclare Cicero eam depinxit, lib. iii de Republica.

Legis hujus capita quædam sunt primaria, quædam secundaria. Primaria duo sunt: unum de pietate, alterum de humanitate (*Cap. 8*).

Pietas est Deum nosse et colere: cujus Dei ignorantia facit, ut diis alienis homo serviat; ut gentis suæ leges tanquam verum jus amplectatur, quas non justitia, sed utilitas reperit; utque adeo omnes virtutes Ethnicorum sint instar corporis, quod est sine capite.

Impius igitur est, quisquis Deum non agnoverit; omnesque virtutes ejus in illa mortifera via repentiuntur, quæ est tota tenebrarum. Idem insanus est qui dempta spe immortalitatis, quam Deus pollicetur in sua religione versantibus, virtutem propter se expetit, et omnis generis pericula subit.

Contra sapiens est qui Deum novit, et debita pietate prosequitur (*Cap. 9*).

Humanitatis est virtus, quæ nos conjungit cum homine; quæ eadem et misericordia dicitur. Hæc dignissima homine est; quia ab uno homine omnes oritur, ideoque consanguinei sumus: quia item Deus præcipit, inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas; denique quia ab uno Deo omnes inspirati et animati sumus.

Contrarium humanitatis adversum est feritas, sive immanitas belluina, quæ contra jus humanitatis spoliat, cruciat, occidit, exterminat homines.

Errant igitur philosophi qui misericordiam de homine sustulerunt; primumque sibi ipsi contradicunt, qui societatis humanæ communionem docent esse retinendam, et tamen humanitatem ipsam ab homine excludunt. Deinde aut hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur, aut humanitatis ipsius causa. Si prius verum, succurrendum est igitur homini qui egeat auxilio. Sin posterius, homo certe hominem debet agnoscere. Et si fecerunt hoc rudes et feri illi homines, utique expulsi et assueti hominibus facere id multo magis debent (*Cap. 10*). Qui hoc non facit, hominis se appellatione dispoliat. Præterea si in iis casibus, qui periculum vitæ homini afferunt, succurrere humanitatis esse concedunt, nulla causa est cur si homo esuriat, sitiatur, algeat, succurrendum esse non putent.

Errat et Cicero qui in libris suis Officialibus suadet non esse omnino largiendum; refrænansque homines ab humanitate monet, ut rem familiarem diligenter custodiant, malintque arcam quam justitiam conservare.

Errat idem in eo, quod hominibus Idoneis de re familiari impertiendum scribit; quia humanitatis officia utilitate metitur: cum non idoneis, hoc est iis qui gratiam referre possint, sed iis, qui non sunt idonei, sit largiendum. Contradicit etiam sibi ipse, qui pluribus locis clamat, virtutem non esse mercenariam; et promptum est hinc colligere, si virtus propter se expetenda est, non esse justitiam nostro commodo, sed suo pretio æstimandam. Taceo, quod isti, quia neque naturam retinent, neque præmium

in eo quod fit, sciunt, dum perdere timent, perdunt, dum vel patrimonia sua effundunt, vel opes exhibendis muneribus impendunt, vel publicis operibus extractis memoriam nomini suo quarunt, vel denique tribulibus suis aut clientibus largiuntur (Cap. 11).

Humanitatis surculi sunt: hospitalitas, captivorum redemptio, viduarum defensio, ægrotorum cura, peregrinorum et pauperum sepultura.

Hospitalitas præcipua virtus est, quam Deus præcepit: sed de qua rursus erravit Cicero, qui voluit domos nostras hospitibus illustribus patere. Atqui humilibus et abjectis patere domus nostræ debent.

Captivorum redemptio proprium etiam justorum opus est, largitioni munerum longe anteponendum.

Pupillorum et viduarum defensio divina lege universis demandata est.

Ægros qui curat, fovetque, hic vivam hostiam Deo acquirit, et quod alteri dat ad tempus, ipse a Deo accipiet in æternum.

Maximum etiam pietatis officium est peregrinorum et pauperum sepultura. Quod Philosophi prorsus non attigerunt.

Quæritur hic, an omnia in egenos conferenda?

Respon. Bonum non timere pauperitatem, et qui apud Deum dives est, pauperem esse nunquam posse. Deinde pro virili parte quemque operari debere justitiam, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellat (Cap. 12).

Liberalitas igitur exercenda est, quia peccata largitione tolluntur, nemoque sine delicto esse potest, quamdiu indumento carnis oneratus est (Cap. 13).

Liquet hinc, longe abfuisse ab humano bono philosophos stoicos, qui hanc virtutem, misericordiam dicere, pro vitio semper habuerunt: et tollenda vitia, virtutes ipsas sustulerunt, et eodem tandem reciderunt per imprudentiam, quo peripatetici perveniunt ratione; vitia, quia tolli non possunt, esse moderanda (Cap. 14 et 15).

Quamquam et peripatetici ipsi errarint, qui vitia esse concesserunt: sed ea mediocriter temperarunt; quia et mediocribus vitiis cavendum est, et monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas (Cap. 16).

Metus et cupiditas si projiciantur in terram, vitia fiunt; virtutes autem, si ad divina referantur. Non igitur evellendi hi affectus, ut stoici, neque temperandi sunt, ut peripatetici volunt; sed in veram viam dirigendi (Cap. 17).

Secundaria legis capita sunt, ut cultor Dei non mentiat unquam: pecuniæ, si quam crediderit, non accipiat usuram; munus non accipiat a paupere; male dicenti bene dicto respondeat; inimicum sua culpa non faciat; illatam sibi injuriam non vindicet.

Male igitur definit Cicero virum bonum, qui prosit omnibus, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. Si enim nocet lacessitus, ex hoc ipso viri boni nomen amittit, cum nocere alteri non sit secundum hominis naturam. Si nocet, non est innocens, non est patiens. Et Cicero ipse, contra suum præceptum, oblivionem injuriarum in magnis laudibus posuit (Cap. 18).

Peccant et peripatetici, qui iram dicunt esse comitem virtutis. Poetae item, qui tres Furias esse dixerunt, Iram, Cupiditatem, Libidinem. Nam Deus certos limites statuit his affectibus, quos si transcendant, in morbos et vitia tum demum vertuntur (Cap. 19).

Prostramo cultor Dei quinque sensuum voluptates virtute superare atque opprimere debet: nempe voluptatem oculorum, ut non intersit publicis spectaculis, et scenis (Cap. 20); voluptatem aurium, ut non cantuum suavitate se oblectet (Cap. 21); voluptatem saporis et odoris, ut non ventri et gulæ serviat (Cap. 22); voluptatem tactus, ut frænct libidinem, vel cohibeat eam matrimonio, non scortatione, non adulterio, sive operationis, sive cogitationis (Cap. 23).

Quod si quis ad injustitiæ viam fuerit lapsus, non desperet de se ipse: sed ad meliora conversus, Deo satisficiat, cui interiores quoque cogitationes nostræ patent (Cap. 24).

Sacrificare autem si cultor Dei voluerit, duo offerret Deo incorporalia: integritatem animi, et nominis divini laudem. Ad hæc enim capienda nos Deus generavit; hæc munera Trismegistus Hermes Deo offerenda docuit (Cap. 25). SCULTETUS.

LIBER SEXTUS.

DE VERO CULTU.

CAPUT PRIMUM.

De Dei veri cultu et innocentia, atque de cultu falsorum deorum.

Quod erat officium suscepti muneris, divino Spiritu instruento, ac suffragante ipsa veritate, complevimus: cujus asserendæ atque illustrandæ causam

VARIORUM NOTÆ.

Cujus asserendæ atque illustrandæ causam mihi et conscientia, et fides, et ipse Dominus noster imposuit. Sic restitui ex 1 Reg. antiquissimo, 1 al. Regio optimæ notæ, et 2 Brun., favente 1 Lips. in quo est conscientiam; item mss. 2 Reg., 2 Claromont., Bodl., Cotton., 1 Sorbon., 1 Colbert. et edit. Walch. nisi quod habent scientia. 2 Reg., 3 Oxon., 1 Colb. et 8 excusi, causam mihi, et scientiam et fidem, etc. 4 Colb., Em., Cant., Got., Marm., et edit. Rom. 1474. Parr. ac Cellar., causam mihi, et scientiam, et fidem ipse

D mihi et conscientia, et fides, et ipse Dominus noster imposuit; sine quo nec sciri quidquam potest, nec explicari. Venio nunc ad id quod est summum operis hujus et maximum, ut doceam quo ritu, quove sacrificio Deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoque solo summa rerum, et omnis beatæ vitæ ratio consistit: quandoquidem propterea

Dominus, etc. In Jun. et 4 Clarom. pro Dominus est Deus, in priori voce ipse deleta. Veritatem illustrare Lactantio familiare, Divin. Institut. lib. 1, cap. 4 bis, cap. 2; lib. iv, cap. 5; lib. vi, cap. 4; lib. vii, cap. 7, et lib. de Opificio Dei, cap. 20. Apud Buneman. legitur: *Et scientiam et fidem ipse Dominus.*—Walch. *Causam mihi et scientia et fides et ipse Dominus.* Lib. iii, cap. 13: *Ad quam (causæ bonitatem)... defendendam scientia divinitatis et ipsa veritas sufficit.* BON.